

Ім'я користувача:
К-ра історії ст. світу

ID перевірки:
1015990742

Дата перевірки:
11.12.2023 09:44:11 EET

Тип перевірки:
Doc vs Internet + Library + DB

Дата звіту:
11.12.2023 09:44:58 EET

ID користувача:
34049

Назва документа: Швець_дипломна робота_без літ

Кількість сторінок: 110 Кількість слів: 31315 Кількість символів: 212274 Розмір файлу: 228.65 KB ID файлу: 1015673319

0% Схожість

Збіги відсутні

0.37% Цитат

Цитати

10

Сторінка 113

Не знайдено жодних посилань

0.92% Вилучень

Деякі джерела вилучено автоматично (фільтри вилучення: кількість знайдених слів є меншою за 15 слів та 2%)

0.77% Вилучення з Інтернету

139

Сторінка 114

0.52% Вилученого тексту з Бібліотеки

505

Сторінка 115

Модифікації

Виявлено модифікації тексту. Детальна інформація доступна в онлайн-звіті.

Замінені символи

8

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії

САМНІТСЬКІ ВІЙНИ РИМУ

343-290 рр. до н.е.

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:

студент VI курсу

Швець Денис Олегович

Керівник:

кандидат історичних наук, асистент

Ільків Микола Володимирович

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2023 р.*

Зав. кафедрою _____ проф. Сич О. І.

Чернівці – 2023

Анотація

Ключові слова: Стародавній Рим, Римсько-італійський союз, самнітські війни, Капуя, Кампанія, об'єднання Італії.

Самнітські війни – серія збройних конфліктів між Римською республікою та самнітами. Зміцнившись у Південному Лації, римляни звернули увагу на родючу область у Середній Італії – Кампанію. Прагнучи збільшити територію для надання нової землі колоністам, римляни зіткнулися із самнітами, які також бажали контролювати цю область. Їх боротьба за цей регіон стала причиною перших двох самнітських воєн. Усунення загрози з боку самнітів римському пануванню в Середній Італії стало головним результатом Третьої Самнітської війни. Таким чином, до початку III ст. до н.е. Рим став близьким до об'єднання Апеннінського півострова в єдину державу.

Abstract

Keywords: Ancient Rome, Roman-Italian alliance, Samnite wars, Capua, Campania, unification of Italy.

The Samnite Wars are a series of armed conflicts between the Roman Republic and the Samnites. Having strengthened themselves in Southern Latium, the Romans turned their attention to the fertile region in Central Italy – Campania. Seeking to expand the territory to give new land to the colonists, the Romans encountered the Samnites, who also wanted to control the area. Their struggle for this region became the cause of the first two Samnite wars. The removal of the Samnite threat to Roman rule in Central Italy was the main result of the Third Samnite War. Thus, by the beginning of the 3rd century B.C. Rome came close to uniting the Apennine peninsula into a single state.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Швець Д. О.

(підпис)

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Перші самнітські війни та виникнення	
Римо-італійського союзу	17
1.1. Перша Самнітська війна	17
1.2. Перебіг Другої Самнітської війни в Центральній Італії	32
Розділ 2. Передумови та хід Третьої Самнітської війни	43
2.1. Військово-політичні здобутки Риму в Центральній Італії	43
2.2. Третя Самнітська війна	49
Розділ 3. Адміністративно-політичний та соціально-економічний	
розвиток Риму під час самнітських війн	66
3.1. Державний лад і політика	66
3.2. Дипломатія Риму	82
3.3. Соціально-економічні зміни	91
Висновки	106
Список джерел та літератури	111
Додаток	119

ВСТУП

Актуальність теми. Особливістю Римської держави був її різко виражений військовий характер. Це була політична організація селян-воїнів, які воювали не менше, ніж займалися землеробськими роботами. Армія була повністю селянською, і основу цензу, за величиною якого формувалися легіони, становив земельний наділ. Навіть заможна міська людина, якщо вона не була землевласником, могла служити лише в нестройових частинах. Землевласники більшого масштабу мали привілей служити в кінноті і мали почесне найменування «вершники». Війна, яка спочатку в V ст. до н.е. була переважно захисною, поступово до IV ст. до н.е. перетворилася у своєрідний вид набуття матеріальних благ, стала особливою галуззю державного та народного господарства. Тому й органи Римської держави зберегли свій колишній воєнізований вигляд, вибудований у важкій боротьбі V ст. до н.е. Усі головні магістрати, крім цензорів і трибунів, були насамперед військовими командирами. Громадянські, мирні функції вони виконували лише принагідно, у моменти військових перерв і перепочинків. Сенат був чимось на кшталт постійно діючого генерального штабу римської воєнізованої держави, який все підпорядковував поточним військовим потребам.

Етнічна строкатість давньої Італії та культурна простота її тубільного населення допускали, як наслідок, пануючу роль іноземних елементів: греків-колоністів на півдні та етрусків на півночі. Але з IV ст. до н.е. поступово почали домінувати місцеві елементи. У зв'язку із внутрішнім розвитком, прискореним засвоєнням грецьких передових досягнень, почали виникати великі військово-племінні союзи серед населення Південної та Середньої Італії, що раніше жило розрізнено родовим ладом. З 380-х рр. до н.е. особливу силу почав набувати самнітський союз, який охопив всю гірську територію від Кампанського узбережжя до Адриатичного моря і став потенційною грозою для всіх сусідів.

Однак ще більшу роль у цьому об'єднавчому процесі мав зіграти Рим – найбільше місто всіх італійських племен, з його найбільш передовою серед них соціально-економічною та політичною організацією. Встановлення в Римі рабовласницького ладу спричинило перехід його політики до рішучого військового наступу на сусідів для захоплення нових земель та нових невольників. Ефективний військовий апарат, випробуваний раніше в оборонних війнах, і струнка налагоджена система воєнізованого римського управління відкривали дорогу до успіху. Процес завоювання римлянами довколишніх територій набув особливого розмаху. В результаті низки війн з етрусками, латинянами й різними племенами італіків спершу центральна частина Аппенінського півострова, а згодом і Північ та Південь Італії ввійшли до складу Римсько-італійського союзу.

Вирішальне місце в цьому процесі відіграли самнітські війни як ключові конфлікти за контроль над найбагатшими областями Середньої Італії, які дозволили римлянам, в т.ч, вперше закріпитися на ардіатичному узбережжі.

Попри вагоме історичне значення війн риму із самнітами, багато із аспектів цих подій залишаються нез'ясованими та дискусійними, що потребує подальших досліджень.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі даних писемних джерел реконструювати хід війн римлян із самнітами в другій половині **IV** – на початку III ст. до н.е. та розкрити їх причини і наслідки.

Для реалізації цієї мети у роботі поставлено наступні завдання:

- подати характеристику передумов та ходу бойових дій 343-341 рр. до н.е.;
- розкрити перебіг Другої Самнітської війни та битви у Кавдинській ущелині;
- проаналізувати військово-політичні здобутки Риму в Центральній Італії напередодні Третьої Самнітської війни;
- висвітлити перебіг бойових дій 298-290 рр. до н.е.;

- охарактеризувати державний лад Риму та його внутрішню політику в період самнітських війн;
- проаналізувати здобутки римської дипломатії в період самнітських війн;
- з'ясувати соціально-економічні зміни в римському суспільстві в другій половині **IV** – на початку III ст. до н.е.

Об'єктом дослідження є військово-політичні процеси в Італії в ранньореспубліканський період давньоримської історії.

Предметом дослідження виступають війни Риму з самнітськими племенами.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 343-290 рр. до н.е. – період самнітських війн Риму. Нижня хронологічна межа пов'язана з початком Першої Самнітської війни. Верхня хронологічна межа обумовлена завершенням Третьої Самнітської війни. Хронологічні межі дослідження поділяються, відповідно, на три послідовні періоди, коли відбувалися дані конфлікти.

Територіальні межі роботи зумовлені її тематичною спрямованістю та охоплюють насамперед територію Центральної Італії, яка стала ареною бойових дій.

Крім цього, для більш повного висвітлення окремих аспектів теми (наприклад, передумов і наслідків) трапляються незначні виходи за окреслені рамки на Північ та Південь Аппенінського півострова.

Методи дослідження. Відповідно до мети і завдань роботи, а також джерельної бази, у ході дослідження використовувались загальнонаукові та спеціальні методи. До першої групи відносяться: методи аналізу та синтезу, які слугували для дослідження різних форм і сфер взаємин між Римом і племенами італіків окремо та як єдине ціле; систематизації та узагальнення для висвітлення військово-політичних і суспільно-економічних передумов самнітських війн; компаративний метод для опрацювання історіографії.

Зі спеціальних історичних методів використовувались: проблемно-хронологічний для послідовного викладу матеріалу; синхронний і діахронний для вивчення окремих подій і процесів у просторі та часі, виділення їхніх етапів. Застосовувались також джерелознавчі методи – аналітичний і критичний для дослідження тексту джерел.

У роботі магістрант дотримувався методологічних принципів історизму та об'єктивності.

Наукова новизна отриманих результатів визначається постановкою проблеми, багато аспектів якої залишаються недостатньо вивченими та дискусійними, а також, яка до цього часу не була предметом спеціального дослідження у вітчизняній історіографії. \

Практичне значення отриманих результатів зумовлене можливістю їх подальшого використання в науковій та освітній сферах. Результати дослідження можуть використовуватися під час проведення лекційних та практичних занять, у шкільних курсах історії.

Джерельна основа дослідження. Для вивчення даної проблематики найважливішими, безсумнівно, є твори античних авторів. Розглянемо їх у хронологічній послідовності.

Інформацію про Рим у IV – III ст. до н.е. і про самнітські війни зокрема подає праця давньогрецького історика Діодора Сицилійського «Історична бібліотека» (бл. 90-30 рр. до н.е.) [17]. У перших трьох розділах роботи відобразилися космополітичні ідеї, що почали формуватися ще в Греції в IV ст. до н.е. і остаточно утвердилися на римському ґрунті в час Пізньої республіки. Крім того, Діодор висловлюється про значення універсальної історії та користь історичних творів, а також намагається критично оцінити існуючу літературу. Твір Діодора, як це неодноразово зазначали дослідники, дає мало доказів того, що історик справді побував у багатьох районах Азії та Європи, які описує. З повною впевненістю можна лише сказати, що, крім Сицилії та Італії, він відвідав Єгипет і жив якийсь час у Бубасті та Олександрії. Немає підстав сумніватися в тому, що Діодор також бував у

Римі, оскільки він повідомляє, що в Римі був достатній запас матеріалів, що стосуються його твору, і про те, що він там довго жив і отримав точну інформацію, почерпнуту з документів, які у римлян зберігалися протягом тривалого часу.

Структуру праці Діодора можна розглядати як своєрідну періодизацію всесвітньої історії. Він виділяє чотири періоди: 1) походження світу; 2) події та легенди до Троянської війни; 3) події від Троянської війни до смерті Олександра; 4) події від смерті Олександра до початку війни між римлянами та кельтами, під час якої Юлій Цезар розповсюдив панування Риму аж до Британських островів. Як свідчить зміст книг «Історичної бібліотеки», Діодор кожен із історичних періодів членував більш дрібні підперіоди, використовуючи за критерій діяльність видатних особистостей і важливість історичних подій.

Допоміжне значення відіграє праця давньогрецького історика Діонісія Галікарнаського «Римські старожитності» (бл. 60 р. до н.е. – 7 р. н.е.) [5]. У 29 р. до н.е. відразу після закінчення громадянських війн у Римі, він перебрався туди, де 22 роки присвятив вивченню латинської мови та збору матеріалів для основної праці свого життя – «Римських старожитностей». Перші 10 із 20 книг збереглися до нашого часу, одинадцята збереглася частково, зміст інших книг відносно відомий за фрагментами з візантійських джерел. «Римські старожитності» розповідають про історію Риму з дуже ранніх, міфологічних часів Троянської війни й до 264 р. до н.е., коли розпочалася Перша Пунічна війна, а свою історію розпочинає писати, відповідно, Полібій.

Найбільш значний та фундаментальний пласт інформації про ці війни містить праця одного з найвідоміших давньоримських авторів Тіта Лівія (бл. 64 / 59 р. до н.е. – 12 / 17 р. н.е.) «Історія від заснування міста» [8; 9]. Він розпочав писати роботу близько 30 р. до н.е. й працював над нею все подальше життя. Твір складався з 142 книг, з яких до нашого часу збереглися лише книги 1-10 та 21-45. Вони описують події до 292 р. до н.е. та з 218 до

167 р. до н.е. Відомі також фрагменти твору з інших книг і короткі перекази інших авторів. Інформація про самнітські війни присутня в книгах 7-10. Попри жваву мову написання (латиною), майстерні художні прийоми та вдалу структуру розповіді, у творі некритично переповідаються доступні автору джерела інформації. Нерідко, породжені ними протиріччя, Тіт Лівій не намагався усунути. Ліві був першим римським істориком, який не обіймав державних посад, був близько знайомий з імператором Августом і міг вільно висловлювати свої політичні погляди. Ще в античну епоху Лівій здобув славу найбільш значного римського історика, але, починаючи з XIX ст., оцінка його переказу була дещо переглянута через суттєві недоліки в роботі з джерелами та захоплення автора стилістичним підправлінням тексту зі шкодою його змістовій точності.

Автор іншого джерела, – Квінт Клавдій Квадригарій, – належав до покоління пізніх анналістів (перша половина I ст. до н.е.), пов'язаних із привнесенням в історичний матеріал безлічі вигаданих деталей. Проте залишається неоднозначним питання про ступінь достовірності його відомостей щодо Самнітських воєн. Історичний твір «Аннали» зберігся лише в окремих фрагментах, за якими можна визначити, що він складався як мінімум з 23 книг і містив історію Риму від галльської навали до епохи Сулли [72, с. 177].

У числі достоїнств римського автора сучасники виділяли його «чесність», що можна побачити в окремих фрагментах «Анналів», наприклад, Клавдій Квадригарій, на відміну Лівія, не замовчував жорстокості та поразки римлян. Але водночас у роботі в окремих місцях з'являються перебільшені цифри, риторичні вставки та історичні анекдоти. Першочергова увага у творі приділялася військовим аспектам і особливо опису битв. Щодо першоджерел відомо, що Клавдій Квадригарій перевів з грецької мови на латину роботу раннього анналіста Гая Ацилія і слідував за нею у своєму оповіданні. У змістовній структурі «Анналів» Клавдій Квадригарій розглядав події за роками, роблячи розповідь докладнішою в міру наближення свого часу.

Перша книга охоплювала період 390-306 рр. до н.е., а друга – 305-281 рр. до н.е., у межах яких і розглядалися Самнітські війни [72, с. 177-179].

Важлива робота давньоримського історика грецького походження Аппіана Олександрійського «Римська історія» (I – II ст. н.е.) [1]. Аппіан обіймав високі посади в Римі, отримав римське громадянство й поповнив стан вершників. Написаний грецькою мовою твір охоплював хронологічний період від найдавніших часів до його днів. В «Римській історії» автор описав історію різних країн та регіонів, які були приєднані до Римської держави, за етнічним та хронологічним принципом. Усього Аппіан написав 24 книги, але до наших днів повністю дійшли лише книги VI-VIII та XII-XVII. Крім того, від деяких книг збереглися невеликі, але досить значні фрагменти. Також збереглася написана Аппіаном передмова.

III книга, особливо важлива для роботи, носить назву «Самнітська». Окремі факти, які наводить автор, розходяться іноді з даними інших джерел. Як правило, різночитання з іншими джерелами пов'язані сучасними дослідниками або зі спробою вибудувати чітку картину подій, або з використанням у роботі відомостей інших авторів без належного узгодження, або з використанням в роботі відомостей одного-єдиного автора, матеріал якого уже містив неточності. В основному Аппіан неточний із іменами, послідовністю подій, датами та географічними описами.

Корисним джерелом є також праця римського консула й історика грецького походження Діона Кассія (II – III ст. н.е.) «Римська історія» [6]. Ця робота складається з 80 книг, які хронологічно охоплюють час від легендарного прибуття Енею в Італію до періоду правління Олександра Севера. Від твору, теж написаного давньогрецькою мовою, збереглося до наших днів більше половини тексту. В основі структури «Римської історії» лежить розподіл на декади (розділи по десять книг). Діон намагався по можливості послідовно реконструювати черговість подій. Крім того, він активно вибудовував причинно-наслідкові зв'язки між ними. Втім, історик не завжди вдавалося коректно поєднувати свідчення різних джерел, через що часом Діон

суперечить сам собі. При описі подій минулого історик часом висловлює судження, що ґрунтуються на особистому досвіді. Однак його власні спостереження часто мають цікавий характер і не використовуються, скажімо, для деталізації полів битв.

У побудові матеріалу історик використовував анналістичний принцип, популярніший у римлян, аніж у греків. Проте через прагнення встановити причини подій, Діон інколи відхиляється від хронології. Відповідно до вимог часу, автор воліє описувати великі події, найчастіше ігноруючи дрібні. Часом історик вдається до риторичних прийомів для створення драматичного ефекту, щоб наголосити на важливості чогось, причому іноді це відбувається на шкоду історичній об'єктивності. З цієї ж причини імена, цифри і точні дати історик нерідко опускає. Мало цікавили його також географічні деталі, частково втрачають індивідуальність та битви.

Допоміжну інформацію почерпнуто з тріумфальних фаст [18], а також праць Марка Терренція Варрона [3], Ціцерона [14-16], Валерія Максима [2], Плінія Старшого [10] та Помпонія [4].

Загалом можна виділити два критичні погляди істориків на наявні джерела. Представники «консервативної» позиції припускають, що подробиці, що зустрічаються в оповіданнях про самнітські війни, здебільшого являють собою риторичні прикраси і що анналісти й інші автори вносять в аналізоване питання чимало плутанини, але при цьому вважають, що основна схема подій, що описуються в працях давніх авторів, ймовірно, є цілком надійною і ґрунтується на автентичних записах. Такий погляд на речі пояснює природу джерел набагато краще, ніж «гіперкритичний» підхід.

Археологічні джерела для характеристики самнітських війн фактично не виділені [63, с. 150-156; 70, с. 67-71].

Підсумовуючи огляд і характеристику джерел, можемо відзначити їх різноманітність і достатність матеріалу для реалізації поставлених мети та завдань дослідження. Найбільш інформативним і відносно достовірним

джерелом з даної проблематики варто вважати роботу Тіта Лівія «Історія від заснування міста».

Історіографічний огляд ґрунтується на хронологічному принципі. Тема самнітських воєн у рамках римської історії почала привертати увагу дослідників, зокрема французьких, уже в першій половині XVIII ст. Вчені-просвітники стали все частіше звертатися до дослідження римської історії в різних філософських працях, опосередковано торкаючись і теми самнітських воєн. Так, наприклад, Шарль Луї де Монтеск'є (1689-1755) в «Роздумах про причини величі і падіння римлян» (1734) коротко згадує про війни Риму з самнітами, називаючи останніх найбільш войовничим народом Італії. Аналогічних поглядів дотримувався і Габріель Бонно де Маблі (1709-1785) у двотомному творі «Спостереження про римлян» (1751). Однак, на відміну від Ш. Л. Монтеск'є, Г. Б. Маблі не обмежується простою констатацією факту, він також виділяє причину перемоги Риму, яка, на думку автора, полягала у перевагах організації Римо-італійської федерації. Французькі просвітники заклали основи аналітичного вивчення римсько-самнітського протистояння, проте філософський характер їх праць все більше віддаляв авторів від конкретно-змістовної критики джерел [73, с. 12].

Попри популярний у той час гіперкритицизм до змісту джерел, в наукових колах пішла реакція у відповідь, наслідком якої стало зміцнення нарративного підходу. Показовим прикладом є 16-томна «Римська історія від заснування Риму до битви при Акції» (1738-1748 рр.) наукового співробітника Академії Шарля Роллена (1661-1741). У своїй роботі автор відводить значне місце періоду самнітських воєн, проте весь опис є простим переказом відомостей Лівія, наповненим його об'ємними цитатами [73, с. 13].

Самнітські війни як основна частина військових конфліктів у давній Італії, продовжили вивчатися у загальних рисах і в середині XIX ст. Варто виокремити працю відомого німецького історика Теодора Моммзена [44]. У 1850 р. була видана «Давня історія» В. О. Модестова. Автор вкрай стисло висвітлює Самнітські війни, повністю приймаючи відомості Лівія, у тому

числі в таких дискусійних питаннях, як достовірність подій Першої Самнітської війни 343-341 рр. до н.е. та відмова сенату ратифікувати Кавдинський світ 321 р. до н.е. [43, с. 80].

В руслі нарративного підходу працював також М. С. Голіцин (1809-1892), який у 1873 р. опублікував другу частину «Загальної військової історії стародавніх часів» [24]. Автор відносно докладно розглянув період самнітських воєн. Незважаючи на те, що він беззастережно і некритично йшов за описом Лівія, в його роботі є деякі важливі міркування, які згодом стали загальноприйнятими. У тому числі теза укладання союзу Риму лише з частиною апулійських громад в 326 р. н.е., а не зі всієї Апулією, як пише Лівій. М. С. Голіцин цілком справедливо виділив роз'єднаність італійських племен як одну з причин перемоги Риму у боротьбі із самнітами [68, с. 347-348].

Перехід від нарративного підходу до критичного методу у вивченні самнітських воєн багато в чому був пов'язаний з початком наукової діяльності учнів М. С. Куторги. Серед них був Я. Г. Гуревич (1843-1906), фахівець широкого профілю з всесвітньої історії, який у 1875 р. видав курс лекцій з «Історії Стародавню Грецію і Риму» [25]. У своїй роботі він критично оцінює повідомлення Лівія про Першу Самнітську війну як «вкрай плутані й недостовірні», проте, заперечуючи лише військові дії, але не сам факт існування конфлікту, який у цей час ставили під сумнів прихильники гіперкритичного спрямування, що зароджувався на Заході. На жаль, критичний аналіз джерел, зроблений Я. Г. Гуревичем, не торкнувся подій Другої та Третьої Самнітських воєн, опис яких у нього є просто переказом відомостей Лівія [68, с. 348].

З кінця XIX ст. почали з'являтися тематичні розвідки по самнітських війнах, як от, скажімо, робота А. Пірро [87].

Новим кроком у вивченні Самнітських воєн у течії історіографії стала наукова діяльність І. В. Нетушила (1850-1928). Спочатку сферою його інтересів були класичні мови, проте незабаром він звернувся до вивчення

римської історії, переважно ранніх періодів. Вже у перших своїх роботах, присвячених цій тематиці, І. В. Нетушил висуває нову для свого часу гіпотезу про розмежування сфер впливу між римлянами і самнітами за договором 354 до н.е. [48].

Крім цього, І. В. Нетушил у статті 1893 р., присвяченій історії монетної справи у римлян, підкреслює важливе значення в даному процесі приєднання Капуї після закінчення Першої Самнітської війни. На його думку, мідна монета асс з'являється в Римі невдовзі після 338 до н.е. під сильним впливом монетного карбування Капуї [46, с. 18, 21].

Детальний розгляд Першої Самнітської війни з'явився у 1904 р. у статті І. В. Нетушила «Початок світової політики Римської республіки та кінець Лацію». Незважаючи на те, що сам автор позиціонує свій підхід до роботи з джерелами як «помірно скептичний», по фактом, у статті простежується сильний вплив гіперкритицизму [68, с. 351].

Поступово в зарубіжній історіографії почали з'являтися спеціальні роботи з проблематики Самнітських воєн, а також повідомлення про ці конфлікти в більш узагальнюючих працях. До першої групи відносяться, зокрема, роботи: К.-Х. Шварте [90], Д. Хоер [82], В. Доберштайн [77]. Авторами робіт другої групи є: Ф. Адкок [75], М. Фредеріксен [80], Т. Корнел [76], К. Ломас [83; 84], Г. Форсіт [79], М. Фронда [81], Л. Ролінгс [88], Д. Неду [85] й ін.

У радянській історіографії єдиним глибоким дослідженням окремих питань Самнітських воєн стала стаття «Події 343-340 гг. до н.е. в середній Італії та народний рух 342 р. до н.е. у Римі», опублікована фахівцем з раннього Риму Л. А. Єльніцьким (1907-1979) [29, с. 56-64]. Об'єктом його дослідження стала Перша Самнітська війна, проте вона вже розглядається з позиції помірної критики, на відміну від попередньої гіперкритичної статті І. В. Нетушила. Історичність першого римсько-самнітського військового зіткнення визнається на основі припущення про належність відомостей

Оксиринхської хроніки до старшої анналістики. У датуванні Хроніки II ст. до н.е. Л.А. Сльницький посилається на думку видавців [64, с. 235-236].

Окремі аспекти римсько-самнітських воєн висвітлив Ф. М. Нечай (1905-1990) у своїй монографії «Рим та Італіки», виданій у 1963 р. [50]. Так, він вважав, що після капітуляції Неаполя у 326 р. до н.е. на бік римлян також перейшли його залежні острівні союзники: Ісхія, Капрі, Пандетарія. Крім цього, він справедливо зазначає, що Рим уміло використав принцип «розділяй і володарюй» під час війни з умбрами у 310-308 рр. до н.е., укладаючи договори з кожною громадою окремо. Проте слабкою стороною монографії Ф. М. Нечая була повна довіра до античної традиції, яка беззастережно ним приймалася. Тим не менш, Ф. М. Нечай звернув увагу на той факт, що разом з такими великими містами, як Капуя, Неаполь, Нола і Нуцерія, у залежність від Риму потрапили також і малі поселення Кампанії, що входили до складу їх союзних об'єднань [64, с. 237].

У більшості робіт радянських дослідників самнітські війни розглядалися виключно побіжно в контексті історії Риму раннього республіканського часу, наприклад, дослідження: С. І. Ковальова [31, с. 50-66], Н. Ф. Муригіної [45, с. 239-240], І. Л. Маяк [40; 41, с. 67-68], А. Б. Єгорова [27, с. 437-438] й ін.

Важливою є узагальнююча робота у вигляді окремого розділу багатотомного видання Т.-Дж. Корнелла [34, с. 299-372]. Дослідник, ґрунтуючись на джерелах, детально реконструює події Самнітських війн. З-поміж останніх тематичних робіт варто виділити повідомлення і статті А. І. Черкасова, в т.ч., присвячені: Першій Самнітській війні [60, с. 154-159], римській дипломатії в період цих війн [61, с. 338-348], окремим подіям Другої Самнітської війни [62, с. 3-10; 65, с. 96-101; 66, 162-170], джерелознавчій [63, с. 150-156; 72, с. 177-179] та історіографічній [64, с. 231-240; 68, с. 346-35; 73, с. 11-18] тематиці стосовно Самнітських війн тощо [69, с. 229-243; 70, с. 67-71; 71, с. 985-989].

В сучасній вітчизняній історіографії питання щодо самнітських війн розглядалися лише опосередковано. Наприклад, у праці Володимира Дмитренка про розвідку в Давньому Римі [26, с. 89-90, 283-284, 478, 616].

Таким чином, вже із першої половини XVIII ст. розпочалося вивчення війн між римлянами та самнітами, яке триває й до сьогодення. Попри значні здобутки у даному напрямі, історіографічний огляд фіксує також численні хронологічні й проблематичні прогалини, й, особливо, дискусійність низки положень та думок.

Структура роботи зумовлена змістом проблеми, метою і завданнями дослідження та складається із вступу, трьох розділів з підрозділами та висновків, а також списку джерел і літератури та додатку.

РОЗДІЛ 1. ПЕРШІ САМНІТСЬКІ ВІЙНИ ТА ВИНИКНЕННЯ РИМО-ІТАЛІЙСЬКОГО СОЮЗУ

1.1. Перша Самнітська війна

Поява нобілітету та суперництво за магістратури серед його окремих представників були пов'язані з розвитком римського імперіалізму. Великі політичні постаті, які грали вирішальну роль у житті другої половини IV ст. до н.е., були ініціаторами і керівниками активної завойовницької політики, яка призвела до того, що трохи більше ніж через півстоліття весь Апеннінський півострів опинився під владою Риму. У центрі цього процесу опинилася боротьба між Римом і самнітами, що почалася 343 р. до н. е.

Самнітські племена були об'єднані в потужну федерацію, яка займала велику територію на півдні центральної частини Апеннінського півострова. Самній був регіоном, що не мав виходу до моря, приблизно прямокутної форми, який простягався по діагоналі від річки **Сагр** (сучасн. Сангро) на північному заході до земель, які починалися за Авфідом (сучасн. Офанто), на південному сході. З північно-східного боку Самній був відокремлений від узбережжя володіннями френтанів та апулійців, а з південно-західної – землями вольсків, сидицинів, аврунків, кампанців та альфатернів. Звісно, точну лінію кордону 343 р. до н.е. відновити неможливо, проте її ймовірні контури можна простежити.

Площа цієї країни становила приблизно 12,5 тис. км². І в давнину, і в пізніші часи територія Самнія – у порівнянні з іншими сільськими районами Апеннінського півострова – була, зважаючи на все, досить густо населена. Згідно з підрахунками сучасних дослідників, загальна чисельність жителів Самнію у 343 р. до н.е. становила приблизно 450 тис. осіб [34, с. 421].

Цей регіон являв собою гористе плато, пересічене глибокими долинами, що перехрещуються, насамперед тими, що утворені верхів'ями таких річок, як Сангро, Трінью і Біферно, і забезпечують доступ до центру

Самнія з північного сходу. На південному заході спостерігається різке піднесення від долини Волиурна до великого масиву гори Тіферн (Монтанья-дельг-Матезе), який є своєрідним хребтом регіону. Втім, незважаючи на все сказане вище, перетнути Самній було досить легко, принаймні – у мирний час, і хоча понад 65 % його території перебуває на висоті понад 300 м, значна частка тутешніх земель придатна для оранки [77, с. 32].

У горах розташовується чимало вузьких долин із родючою орною землею, які були густо населені навіть у доримський період. Наявність великої кількості компактно розташованих сільських поселень було підтверджено і даними археології, що призвело до зміни погляду на самнітську економіку, яка традиційно розглядалася переважно пастуша. Втім, скотарство, особливо розведення овець і свиней, звичайно, являло собою вельми важливий елемент місцевої економіки. Цілком ймовірно, що самнітські пастухи використовували систему відгінного тваринництва (сезонний перегін стад з рівнин на гори в літній період), що склалася в центральних Апеннінах з незапам'ятних часів [34, с. 421].

Але якщо археологічні дослідження показують, що самнітська економіка була складнішою і різноманітнішою, ніж вважалося колись, то з тим, що до римського завоювання розглянутий регіон був бідним і досить відсталим, як і раніше, майже ніхто не сперечається – міських центрів тут було мало (якщо вони взагалі були), монетна система була відсутня, торгівля практично не розвивалася. Місцеві жителі нерідко займалися пограбуванням, а за часів найважчих поневірянь єдиним виходом для них було примусове виселення у формі «священної весни».

Політична організація самнітів була настільки ж простою і нехитрою. Основною територіальною одиницею був паг (pagus) – округ, що складався з одного або кількох сіл (vici), економічно самодостатній і зі значною політичною автономією. Кожен паг, мабуть, керувався виборним магістратом, якого називали meddiss. Група патів утворювала більшу племінну одиницю, яка оскською мовою іменувалася touto (лат. *populus*). Головний магістрат

носив титул meddiss tovtiks (meddix tuticus) [34, с. 424]. Система управління нею може бути описана швидше як «республіканська», ніж як монархічна – на тій формальній підставі, що meddix tuticus був щорічно обраним магістратом, однак у загальних рисах це була дуже проста політична структура, в рамках якої військові, судові та релігійні функції виконувались однією і тією самою людиною. Зважаючи на все, існували у самнітів і деякі виборні органи, проте про склад і функції племінних рад чи зборів нам нічого не відомо [80, с. 141].

Самнітський союз складався з чотирьох племінних груп, кожна з яких утворювала окрему групу. Гірпіни населяли південну частину країни; їх основними центрами були Еквум Тутік (сучасне Сант-Елевтеріо) і Малевент (сучасне Беневенто). Кавдини займали західний край, що межує з Кампанією; їх головними поселеннями були Кавдій (сучасне Монтесаркйо), Требула Балентів (сучасне Трелья), Сатикула (сучасне Санта-Агата-де-Готі) і Телезія (сучасне Телезе). Каррацини, найменша з чотирьох груп, жили на північному сході; їх політичним центром, ймовірно, були Клувії (сучасне Казолі). Нарешті, пентри, найбільша група, займали центральний і східний Самній і мали такі центри, як Бовіан (сучасне Бояно), Сепін (сучасне Сепіно) та Авфідена (сучасне Кастель-ді-Сангро?) [34, с. 424].

Характер цих «центрів», згадуваних у розповідях давніх авторів про Самнітські війни, достеменно невідомий. У доримський період територією Самнія було розкидано безліч сіл, які групувалися навколо гірських фортець і відкритих святилищ. Функціональний поділ цих трьох видів пам'яток взагалі характерний для неміського і передміського суспільства. Наприклад, святилище в П'єтраббонданті, що має складну структуру, судячи з усього, являло собою місце релігійних зборів населення прилеглих районів, але не входило до складу будь-якого великого поселенського центру.

Найбільш значними археологічними пам'ятками доримського Самнія є гірські фортеці. Руїни у вигляді грубих багатокутних стін все ще можна побачити на віддалених вершинах у багатьох частинах центральних Апеннін.

Деякі з цих фортець, наприклад, ті, що виявлені в Монте-Ваїрано, Касгель-ді-Сангро та Альфедені, були досить значними постійними поселеннями, проте навряд чи були містами і в будь-якому випадку були винятковим явищем. Найчастіше вони були невеликими і важкодоступними і були місцями без постійного проживання. Без сумніву, фортеці використовувалися як тимчасові притулки, хоча деякі з них могли виконувати і більш позитивну стратегічну функцію, виступаючи як основа оборони під час воєн [34, с. 425].

Про організацію Самнітського союзу ми знаємо лише те, що розповідає Лівій, який згадує про якусь центральну раду і одного головнокомандувача, який очолював самнітів під час війни [8, IX. 1.2,3.9; X. 12.2]. Крім цього, давні автори не дають нам більше нічого, за винятком непрямих вказівок на те, що жителі Самнія демонстрували виняткову єдність перед спільними ворогами. У розповіді про Самнітські війни, що дійшли до нас, практично не згадуються назви окремих племен, які майже завжди іменуються просто самнітами.

Це почуття «національної» солідарності явно відрізняло чотири племені самнітського союзу від їхніх сусідів. Але при цьому ми не повинні забувати, що в плані культури самніти належали до ширшої спільноти народів, які говорили мовами оскської групи та внаслідок переселень V ст. до н.е. поширилися по всій південній Італії, за винятком прибережних регіонів, зайнятих грецькими колоніями, що збереглися, а також південної Апулії і Саллентинського півострова на крайньому південному сході («Каблук»), де в ізоляції від решти Італії досить довго продовжували існувати культура та мова корінного населення. Інші ж області, – Бруттій, Ауканія, північна Апулія, Самній і Кампанія, – були заселені народами, які розмовляли однією мовою і мали однакові релігійні вірування, соціальні звичаї та політичні інститути [41, с. 67]. До складу цього оскського койне входили також народи регіону Аbruццо, який тоді в економічному, соціальному та культурному плані відносився до Півдня, хоча географічно розташований на одній паралелі з Римом [34, с. 427]. Цей регіон був населений безліччю

розспоршених племінних груп: марсами, пелітами, вестинами, марруцинами та френтанами.

У Кампанії оскомовні прибульці зайняли багатий і високорозвинений регіон, який раніше вже був колонізований греками й етрусками і біля якого розташовувалося чимало міст-держав з давніми традиціями. Хоча безпосередній вплив оскського вторгнення наприкінці V ст. до н.е. було дуже значним, ці міста-держави вже незабаром знову процвітали під владою нових господарів. Надзвичайна суміш різних впливів призвела до формування у IV ст. до н.е. досить характерної кампанської культури. Так, у розглянутому регіоні збереглося чимало старих, грецьких та етруських, культурних традицій та інститутів, які були пристосовані до соціальних потреб та цінностей оскських завойовників. Дуже показовим прикладом у цьому сенсі є їхня пристрасть до конярства та кавалерійської майстерності. Як зазначив М.-У. Фредеріксен, ця любов до коней навряд чи могла бути принесена осками із Самнії. Більше того, цей дослідник дуже переконливо доводить, що кампанська кіннота, яка грала важливу роль у політичній історії Капуї в IV-III ст. до н.е., мала грецьке походження [80; 34, с. 428].

Між цими містами-державами існувало напружене суперництво. У IV ст. до н.е. міста північної Кампанії утворили союз із центром у Капуї, на чолі якого стояв *meddix tuticus*. До складу цієї конфедерації увійшли, зокрема, Казилін, Ателла та Калатія. Інші кампанські міста, такі, як Нола та Абелла, зберегли самостійність, а альфатерни на півдні утворили власний союз під керівництвом Нуцерії. Неаполь – єдине грецьке місто, що залишилося в Кампанії, перебував під сильним оскським впливом, але зберігав політичну незалежність. Така ж сильна ворожнеча існувала між жителями прибережних міст та їх самнітськими родичами, що жили в глибині країни. Ця заплутана система міжособних чвар і конфліктів стала ще складнішою в 343 р. до н.е., коли в справу втрутився Рим [60, с. 156].

Події так званої Першої Самнітської війни описані тільки у Лівія, чію розповідь [8, VII.32-38.1]. У 343 р. до н.е. самніти напали на сидіцинів

(оскомовний народ, про історію та культуру якого нам практично нічого не відомо), а потім і на кампанців, які раніше вдавалися до їхньої допомоги. Коли самніти взяли в облогу Капую, кампанці звернулися до Риму. Незважаючи на свій союз із самнітами, римляни відповіли на це звернення позитивно і втрутилися у війну на боці Кампанії. Лівій каже, що на цей крок вони пішли тому, що кампанці повністю підкорилися владі римського народу [8, VII.31.3-4]. Звичайно, це дуже спірне виправдання, та й історичність даного епізоду теж досить сумнівна.

Більш переконливе пояснення діям римлян можна знайти в промові, яку Лівій приписує кампанським послам [8, VII.30]. За словами історика, вони вказали на те, що римляни не можуть ні проігнорувати можливість, що представилася їм, ні дозволити самнітам отримати владу над Кампанією. Звичайно, ця мова не є історично достовірною і сповнена риторичних моментів, зокрема, основний аргумент запозичений, але при цьому містить певне зерно історичної істини. Кампанія була найродючішим і багатим регіоном Апеннінського півострова, і, отримавши владу над більшою частиною її території, римляни дуже примножили свої економічні та військові ресурси, внаслідок чого набагато перевершили самнітів. Не буде перебільшенням сказати, що «в суперництві між Римом і Самнієм влада над Кампанією була ключем до остаточної перемоги» [34, с. 428].

Військові дії розпочалися влітку 343 р. до н.е., коли римляни направили до Кампанії дві консульські армії. Здобувши перемогу в кількох боях, вони зуміли відігнати самнітів від Капуї та зайняти місто. Про ці події Лівій розповідає надто докладно, проте загалом із його оповіданням цілком можна погодитися. Чи є підстави сумніватися в тому, що римські армії зробили достатньо, щоб обидва консули отримали право на тріумф та поздоровлення від карфагенських послів [8, VII. 38.2]. Теорія про те, що вся Перша Самнітська війна була вигадана анналістами [34, с. 429], більшістю вчених не приймається.

У 342 р. до н. е. римлян відволік від війни заколот в армії та політична криза, але коли в 341 р. до н. е. військові дії відновилися, самніти, очевидно, запросили миру під час першої ж появи римської армії. Після цього було відновлено римсько-самнітський союз, внаслідок чого сидичини та кампанці відразу ж вступили в коаліцію з латинами та вольськими, які ще раніше повстали проти Риму. Таким чином, виникла ситуація, прямо протилежна до тієї, що спостерігалася за два роки до того, коли римляни допомогли кампанцям і сидичинам у боротьбі проти самнітів. Такий крутий поворот, безумовно, виглядає дуже дивним, але зовсім неймовірним його назвати не можна. Одне з можливих пояснень полягає в тому, що до влади в Римі після внутрішньої боротьби прийшла просамнітська фракція [60, с. 159].

Як би там не було, римсько-латинська війна, яка розпочалася у 341 р. до н. е., стала важливим поворотним пунктом в італійській історії. Немає причин сумніватися в згадці Лівія, згідно з якою дана війна почалася тому, що латини були обурені поведінням римлян з ними не як з союзниками, а як з підданими. Втім, конкретні вимоги, які історик приписує лідерам повстанців – те, що латини мають отримати римське громадянство і з їхніх лав має висуватися один консул і половина сенату [8, VIII.4.11], є явно анахронічними. Почасти вони відбивають прагнення італійських бунтівників у період Союзницької війни (91 р. до н. е.).

Реконструювати реальні події війни з латинами у подробицях ми не можемо. Це ставить перед нами загальне питання надійності оповідань древніх істориків про завойовницькі війни Риму. Так, оповідання Лівія, яке охоплює період до 293 р. до н. е., рясніє риторичними описами батальних сцен і подібними епізодами, окремі деталі яких, зважаючи на все, здебільшого є вигаданими. Такі відомості, як, наприклад, кількість ворожих втрат, в основному є лише домислами історика. Втім, загальний перебіг військових кампаній навряд чи треба було вигадувати – ми не маємо причин думати, що якісь ключові події були навмисно сфабриковані Лівієм або його попередниками на порожньому місці. При цьому, однак, цілком ясно, що

Лівій досить слабо розумів (а іноді й взагалі не розумів) географічні та стратегічні реалії, що описуються. Історик не мав хорошого уявлення про географію Італії і, безперечно, не намагався реконструювати військові кампанії на місці. Наприклад, ми не знаємо, чи бував він взагалі колись у Самнії, проте це видається малоімовірним. У більшості випадків Лівій задовольнявся відтворенням географічних назв та інших топографічних ознак, які знаходив у своїх джерелах, не маючи жодного уявлення про точне розташування чи характер описуваних місць. Той факт, що автори, творами яких він користувався, цілком могли робити те саме, значно підвищує ймовірність неправильного розуміння і спотворення [60, с. 155].

При інтерпретації оповідань Лівія багато сучасних коментаторів використовують метод «кабінетного стратега», тобто відкидають усе, що видається їм неправдоподібним, і замінюють реконструкціями, заснованими на власних уявленнях про те, чого могла вимагати ця військова ситуація. З цілком очевидних причин результати виходять довільні. Наприклад, як неправдоподібне іноді відкидається згадка Лівія про те, що консули 340 р. до н. е. по дорозі до Кампанії пройшли через землі марсів і пелигнов [8, VIII.6.8], яке вважається своєрідним «передбаченням» римських кампаній у Центральній Італії під час Другої Самнітської війни. При цьому, однак, інші вчені розглядають манівець консулів як навмисний маневр, спрямований на те, щоб застати зненацька латинів, які чекали фронтального наступу. Насправді наші знання про загальну військову ситуацію дуже далекі від того, щоб ми могли робити подібні висновки. Звідки ми можемо знати, на що чекали латини? Сказати ми можемо лише те, що події, які здаються неправдоподібними, не слід відразу відкидати. Більше того, згідно з латинським принципом «найскладніше прочитання – найбільш переважне», не виключено, що інформація, яка міститься в наших джерелах, є «тим достовірнішою, чим більше незвичайною вона постає» [34, с. 430].

Повстання, що спалахнуло приблизно 341 р. до н. е., було придушено після чотирьох років важких військових кампаній. Так в 341 р. до н. е. були

розгромлені вольски з Приверна, а наступного року латини і кампанці зазнали як мінімум двох великих поразок, одна з них – у знаменитій битві при Везері (можливо – при Фенсері (Сарно); у будь-якому випадку – десь неподалік Везувію, [8, VIII.8.19]. У римській традиції ця битва збереглася завдяки двом примітним випадкам. По-перше, Т. Манлій Торкват, син одного з консулів, убив у поєдинку ворожого командира, але потім був засуджений до смерті власним батьком за те, що не підкорився наказу не вступати у бій із ворогом. Другий випадок був пов'язаний з іншим консулом, П. Децієм Мусом, який «присвятив» себе і вороже військо богам підземного світу і, направивши коня прямо в гущу ворогів, загинув сам, але занапастив і їх. Звичайно, ми не можемо бути впевнені в тому, наскільки достовірними є ці епізоди, але апріорі відкидати їх не слід. Не виключено, що вони мали певні реальні підстави.

Кінець битвам на якийсь час поклала кампанія 340 р. до н. е.. Рим покарав своїх ворогів, відібравши частину земель у кампанців і привернатів (майбутні триби Фалернська (Falerna) та Уфентинська (Oufentina) та у вольсків і латинів, на південь від Велітр та Ланувія (пізніше включені до складу Меційської (Maecia) та Скаптіїської (Scaptia) Триб). Ті, хто зберіг вірність Риму, були винагороджені. Так, Лавінію було надано привілейований статус, а 1,6 тис. капуанських аристократів (equites Campani) отримали низку економічних привілеїв та почесне римське громадянство [34, с. 431]. Деякі з латин знову взяли за зброю в 339 р. до н.е., але були розгромлені після ще двох років війни. У 338 р. до н. е. римляни захопили фортецю Пед, а потім одну за іншою привели до покори інші бунтівні громади [8, VIII.13.8]. У наступні кілька років було проведено низку операцій із «зачистки» в Кампанії, а також проти сидицинів, аврунків та вольсків.

Найзагальнішу версію цих подій можна знайти у списку тріумфів, що входить до складу Капітолійських фастів, які добре збереглися саме в тій частині, яка присвячена другій половині IV ст. до н.е. У них викладається

незалежна від Лівія традиція, яка загалом видається вельми надійною, і перелічує імена триумфаторів цього періоду.

У 343-329 рр. до н. е. римляни повністю реорганізували свої відносини з підкореними містами. Результатом цього стало утворення Римської «співдружності» (якщо використати вираз Арнольда Тойнбі), до складу якого увійшли всі рівнинні райони вздовж тирренського узбережжя від Тибру до Неаполітанської затоки. При цьому той лад, який римляни встановили після 338 до н. е. зіграв вирішальну роль у створенні моделі для майбутнього розвитку римської експансії на території Італії. Воно передбачало запровадження цілої низки конституційних нововведень, завдяки яким у Римському союзі з'явилася безпрецедентна і навіть унікальна структура. Нам невідомо, хто придумав схему, але ця людина однозначно зробила найважливіший внесок у розвиток Римської держави. На думку Г. де Санктіса, це була поворотна точка в історії Риму [79, с. 140]. З заснуванням союзу незмінно пов'язується ім'я Кв. Публілія Філона. Лівій відводить видатну роль у подіях, що розглядаються, консулам 338 р. до н.е. особливо А Фурію Камілла – онуку підкорювача Вей [8, VIII.13.10-18]. Статуї молодшого Камілла було встановлено на Форумі [10, XXXIV.23].

Очевидно, аналізована система сформувалася виходячи з двох загальних принципів. По-перше, римляни вели відносини з різними переможеними громадами окремо, а не з їхніми групами. Союзи та конфедерації були розпущені. Наслідком цього стало те, що складові Римської співдружності були пов'язані один з одним не взаємними узами, а тим, що кожна з них знаходилася в чітко заданих відносинах з Римом. По-друге, було створено кілька різних типів відносин, внаслідок чого піддані міста були поділені на кілька формальних юридичних категорій, які визначалися конкретними правами та обов'язками кожної громади по відношенню до Римської держави. Таким чином, серед міст-членів співдружності було створено певну ієрархію статусів.

Загалом цей процес систематично розглянутий у досить докладному розділі «Історії» Лівія [8, III.14], яка є нашим основним джерелом на цю тему. Згідно з Лівієм, всі підвладні Риму громади були поділені на три категорії: приєднані общини Лацію, неприєднані общини Лацію, общини за межами Лацію.

Деякі з переможених латинських міст (згідно з Лівієм: Ланувій, Аріція, Номент і Пед) були включені до складу Римської держави, а їхні жителі стали громадянами Риму. Кожне з цих міст набуло статусу самоврядного муніципію на зразок Тускула. Жителі самого Тускула теж брали участь у повстанні (саме ватажок тускуланських вершників, Гемін Месцій, був убитий Т. Манлієм у поєдинку перед битвою при Везері), проте їхнє громадянство було відновлено у 338 р. до н. е., після страти тих, що почали заколот [75, с. 603].

Особливо суворо римляни обійшлися з Велитрами та Анцієм. Стіни Велитр були зруйновані, представники правлячого стану вигнані з міста, земля виселених аристократів поділена між римськими поселенцями, а велитрійцям, що залишилися, надано римське громадянство [34, с. 434]. Мешканці Анція також стали римськими громадянами, але були змушені відмовитися від свого флоту. Деякі з кораблів були одразу ж знищені, а їхні носи виставлені на римському Форумі, навпроти помосту, з якого виступали промовці і який згодом почали називати Рострою (тобто «Носами»). Після цього в Анції було розміщено римський гарнізон для охорони узбережжя. Ця так звана «колонія римських громадян» (*colonia civium Romanorum*) була створена на зразок берегової фортеці, заснованої в Остії поколінням раніше.

Пізніше вздовж узбережжя було створено ще низку подібних баз: у Тарраціні (329 р. до н. е.), Мінтурнах і Синуессі (обидві – в 296 р. до н. е.) тощо. В них базувалася невелика кількість римських громадян (зазвичай 300), які звільнялися від служби в легіонах, але не мали права залишати місце свого проживання.

Серед дослідників дуже активно обговорюється питання, чи було надано жителям перелічених громад повне римське громадянство (*civitas*

optimo iure). Найімовірніше було, оскільки Лівій явно відрізняє ці громади від тих міст, мешканці яких отримали громадянство без права голосу (civitas sine suffragio). Широко поширена точка зору, згідно з якою civitas optimo iure надавалася виключно латинам і, відповідно, вольски з Анція і Велитр могли отримати тільки civitas sine suffragio [34, с. 435], не має достатніх підстав. У нас немає жодних причин вважати, що римляни, наділяючи переможені громади громадянськими правами, проводили між ними будь-які відмінності за національною чи мовною ознакою.

Насправді списки нових громадян було складено цензорами 332 р. до н.е. (одним з яких був Кв. Публілій Філон). Здебільшого жителі розглянутих громад були зараховані до триб, що вже існували, проте Ланувій і Велитри були включені до складу двох нових триб – Меційської та Скаптіїської відповідно [8, VIII.17.11]. Крім того, до складу вказаних нових триб увійшли римські громадяни, які оселилися на землях, відібраних у цих двох міст. Включення і старих, і нових громадян у новостворені триби вже траплялося і раніше, наприклад, при заселенні агер Veientanus в 387 до н. е., і вже вважалося звичайною практикою [75, с. 607].

Другу категорію становили неприєднані громади Лацію. Латинські міста, жителям яких були даровані громадянські права, зокрема, Тибур і Пренесте зберегли свій статус незалежних союзників, але були змушені поступитися частиною своїх володінь. Латинський союз був розпущений, але ті міста, які входили до його складу і не були включені до складу Римської держави, продовжили існувати суверенними громадами, а їхні жителі зберегли право укладати шлюби (conubium) і вести торгові справи (commercium) з римськими громадянами. Однак їм більше не дозволялося здійснювати подібні права у відносинах один з одним. Усі політичні зв'язки між ними також заборонялися. У цьому контексті доречно згадати знамениту фразу «Поділяй і володарюй», але при цьому ми не повинні забувати про те, що заборона на шлюби та угоди між жителями окремих латинських міст (ймовірно, що проіснувала дуже недовго) не забезпечувала повної ізоляції

общин, що розглядаються, оскільки члени більшості громад Старого Лація, чия територія межувала з ними, тепер були римськими громадянами.

З цього часу статус латинів залежав не від належності до якоїсь певної етнічної, правової та сакральної спільноти, а, швидше, від володіння правами і привілеями, які отримали юридичне визначення, якими можна було користуватися у відносинах з римськими громадянами. Таким чином, відтепер аналізований статус міг бути дарований римським народом. В результаті кількість людей «латинського племені» (*nomen Latinum*) стала постійно поповнюватися шляхом заснування нових латинських громад у рамках відродженої програми колонізації, яка почала реалізовуватись римлянами у 334 р. до н. е. [34, с. 436].

Якщо говорити про ту частину Римської співдружності, яка лежала за межами Старого Лація – тобто про регіон, який пізніше став іменуватися Новим, або Приєднаним, Лацієм (*Latium Adiectum*, [10, Ш.56-59], то там римляни надали переможеним часткове громадянство (*civitas sine suffragio*). За Лівієм, цей захід торкнувся кампанських міст: Капуї, Свессулі і Кум, до яких у 332 р. до н. е. були додані Ацерри, а також вольських міст – Фунд і Формія, з додаванням Приверна в 329 р. до н. е. [8, VIII.21.10]. Це часткове громадянство являло собою найбільш примітне нововведення в рамках всього післявоєнного устрою. *Cives sine suffragio* несли всі обов'язки повноправних громадян – особливо військову службу, але не мали політичних прав. Вони не могли ні голосувати в римських народних зборах, ні обіймати в Римі якісь посади. При цьому розглянуті громади зберегли свої споконвічні інститути і стали самоврядними муніципіями. Оскільки їхні жителі мали права *conubium* і *commercium*, їхній статус на практиці був аналогічний статусу латинів, хоча, з юридичної точки зору, дві ці категорії були досить різними, оскільки формально латини були іноземцями (*peregrini*), а оскомовні кампанці і вольськи – громадянами (*cives*).

Розміри та чисельність населення Римської співдружності після Латинської війни проаналізовані А. Афзеліусом, за оцінками якого площа

ager Romanus (тобто землі, зайнятої римськими громадянами всіх типів) склала 5,525 тис. км², а всієї співдружності – 8,505 тис. км². Ця територія була значно меншою за територію Самнітського союзу, проте до її складу входили кращі сільськогосподарські угіддя Апеннінського півострова, та й у плані людських ресурсів дорівнював самнітам і навіть перевершував їх: за оцінками А. Афзеліуса, загальна чисельність населення ager Romanus становила 347,3 тис. чол., а всього співтовариства – 484 тис. осіб (крім рабів) [34, с. 437].

Римська співдружність була динамічною структурою з практично нескінченними можливостями для зростання. Інститут самоврядних муніципіїв дозволив Римській державі продовжувати розширення своєї території і включати до її складу нові громади без необхідності вносити радикальні зміни в свою ще не розвинену систему централізованого управління; через використання *civitas sine suffragio* Рим міг примножувати кількість своїх громадян, але при цьому, як і раніше, залишався містом-державою і зберігав недоторканність своїх традиційних політичних інститутів [76, с. 180].

З іншого боку, колонізація давала римським громадянам шанс отримати частину завойованої землі навіть у віддалених регіонах і таким чином отримати безпосередню вигоду з територіального розширення співдружності, тоді як держава отримувала можливість закріпити свої завоювання, розміщуючи стратегічні бази у найбільш неспокійних сферах. Оскільки колонії були самодостатні автономні спільноти зі статусом латинів, їхня віддаленість від Риму не торкалася його традиційної структури, характерної для міст-держав. Ці моменти були досить чітко змальовані Арнольдом Тойнбі, який зазначив, що основні конституційні нововведення у сфері відносин із переможеними громадами «дали Римській співдружності максимальні можливості для розширення, у поєднанні з максимальною міцністю структури, яка могла бути досягнута

за допомогою «політичної інженерії» без будь-яких інституційних матеріалів, крім міст-держав, населених громадянами-солдатами, керованих почесними людьми, які не отримували за це жодної плати і жили за рахунок натурального господарства.

1.2. Перебіг Другої Самнітської війни в Центральній Італії

У 334 р. до н. е. римляни заснували колонію у місті Калі (сучасні Кальві), яке роком раніше захопили в аврунків. Це поселення було вкрай важливим стратегічним пунктом на основній дорозі з Риму до Капуї – воно захищало дуже вразливу ділянку цієї дороги в тому місці, де вона повертала вглиб країни, щоб перетнути річку Вольтурн, і прикривало Капую від сидіцинів. 2,5 тис. чоловіків зі своїми сім'ями, що становили населення цієї колонії, були в основному набрані з рядів римського пролетаріату, але в їх рядах також присутні представники латинів та інших союзників. Колоністи отримали земельні наділи та утворили автономну громаду з латинськими правами. Управління при цьому було довірено невеликій групі заможних колоністів (equites), які отримали великі наділи землі та утворили правлячий прошарок нової громади [34, с. 438]. Калі стали зразком для тих колоній, які протягом наступних двох поколінь засновувалися в стратегічних пунктах по всьому Апеннінському півострові. Ці поселення являли собою не тільки оплоти на випадок війни, а й романізовані анклави, жителі яких говорили латиною і відрізнялися римським укладом життя – по суті, порівняно з усіма іншими факторами, їхній внесок у зміцнення римських завоювань і подальше об'єднання Італії під владою Риму був найбільшим.

Шістьма роками пізніше римлянами була заснована друга колонія – у Фрегеллах (сучасні Чепрано), на східному березі Ліриси, в місці його злиття з Трером (сучасні Сакко). Колонізація Фрегелл спровокувала ворожість із боку самнітів, які захопили регіон за кілька років до цього і розцінювали дії римлян як окупацію їх території [8, VIII.23.6]. Після цього відносини між Римом і Самнієм різко погіршилися, і вже за два роки вони формально перебували у стані війни. Стародавні автори, які, природно, описували ці події з римської точки зору, звинувачують самнітів в агресії на трьох різних фронтах. По-перше, передбачається, що вони готувалися напасти на

римських колоністів у Фрегеллах, по-друге, підбили греків з Неаполя атакувати римські володіння в Кампанії і, по-третє, підбурювали до повстання жителів Приверна, Фунд і Формій.

Зіткнення з Неаполем, про яке в джерелах містяться вельми суперечливі відомості, зважаючи на все, було вирішальним. Коли римляни оголосили війну Неаполю (або «Палеополу», як його називає Лівій, очевидно, вважаючи, що це були два різні місця [8, VIII.23.3], самніти негайно прийшли йому на допомогу і розмістили там свій гарнізон (327 р. до н.е.). При цьому, однак, населення міста, очевидно, виявилось розділеним – народні маси (demos) прихильно ставилися до самнітів і отримували підтримку з боку інших грецьких міст (насамперед Тарента), тоді як представники заможних станів підтримували Рим [5, XV.6.5]. У 326 р. до н. е. проримське угруповання зуміло позбутися самнітів і здати місто римському полководцю Кв. Публілію Філону. Укладення союзу з Неаполем було першим успіхом римлян у Другій Самнітській війні, яка офіційно почалася за кілька місяців до цього – наприкінці 327 або на початку 326 р. до н. е.

Стародавні автори дуже невизначено розповідають про перші роки війни. Як наслідок, нам дуже мало відомо про характер відповідних кампаній – за винятком того, що римляни, зважаючи на все, дотримувалися переважно наступальної стратегії. Аж до 320 р. до н. е. самніти жодного разу не напали на територію Риму чи його союзників [34, с. 439]. Римляни ж, навпаки, вже 326 р. до н. е. вторглися в західний Самній [8, VIII.25.4], а наступного року атакували вестинів, які були союзниками самнітів [8, VIII.29.1, 6, 11-14]. Згідно з письмовими джерелами, у 325 та 322 рр. до н. е. були здобуті великі перемоги над самнітами, причому перша з них – зважаючи на все, «десь у Самнії», хоча точне місце цієї битви (Імбриній) ідентифікувати неможливо. Саме в ході кампанії відбулася знаменита сварка між диктатором А Папірієм Курсором і його начальником кінноти Кв. Фабієм Максимом Рулліаном, докладно описана у Лівія [8, VIII.30-35], ймовірно, на підставі даних, взятих у Фабія Піктора (на якого історик прямо посилається) [8, VIII.30.9].

Кампанія 322 р. до н. е. взагалі не локалізується, та й з інших точок зору теж є дуже загадковим. Лівій [8, VIII.38-39] згадує, що цього року перемогу здобув диктатор А. Корнелій Арвіна, але в одному з наступних розділів [8, VIII.40] фіксує альтернативну традицію (відбиту і в Капітолійських фастах), яка приписувала перемогу консулам. При цьому історик з деяким роздратуванням зазначає, що записи про події, що розглядаються, були підроблені представниками аристократичних сімейств, які намагалися привласнити собі великі перемоги, хибно приписуючи їх своїм предкам. У наших джерелах зустрічається чимало подібних місць, стосовно яких не зовсім ясно, якому магістрату належить честь вчинення тієї чи іншої дії чи подвигу. Найбільш очевидне припущення в даному випадку, зважаючи на все, полягає в тому, що точної інформації не містили вихідні записи – літописи понтифіків або інші джерела. При цьому, однак, важливо відзначити, що моменти, що розглядаються, звичайно, ставлять під сумнів особистості магістратів, які брали участь в описуваних подіях, але зовсім необов'язково мають на увазі, що самі ці події вигадані. Більше того, якщо вже на те пішло, то вони швидше мають на увазі протилежне [62, с. 6].

У 321 р. до н. е. римлян спіткала катастрофа в Кавдинській ущелині. У джерелах ми знаходимо дуже барвисту, але в основному ненадійну розповідь про цю подію. Можна бути впевненим лише в тому, що це був один із найганебніших і принизливих епізодів римської історії. Зважаючи на все, консули завели римське військо у віддалену гірську долину, де воно було оточене і примушене до здачі. Римляни були відпущені на волю за умови, що вони беззбройними та напівголими пройдуть під «ярмом», зробленим зі списів.

Лівій у своєму оповіданні намагається трохи пом'якшити ганьбу римлян, припускаючи, що вони були обдурені самнітами, які заманили їх у скалисту ущелину, звідки не було виходу [8, IX.2]. Але повідомлення інших авторів явно вказують на те, що римське військо здалося після того, як було розбито у бою [14. III.109]. Крім того, опис Кавдинської ущелини, що

наводиться у Лівія, не збігається з топографією жодної з долин в регіоні між Калатією і Кавдієм, де, згідно з розповіддю історика, трапилися трагічні події [8, IX.2.1-2]. Традиційно Кавдинська ущелина ототожнюється з долиною між Арієнцо та Арпаєю [65, с. 99].

Втім, якими б не були конкретні обставини, факт капітуляції римлян перед самнітами є незаперечним. А ось продовження історії викликає досить великі сумніви. З розповідей стародавніх авторів ми дізнаємося, що коли військо повернулося до Риму, сенат і народ відкинули перемир'я, укладене консулами, і висловилися за продовження війни. У наступні два роки римляни нібито помстилися за катастрофу, здобувши цілу низку перемог над ворогом. Зокрема, вони захопили Луцерію у північній Апулії, повернули втрачені прапори та звільнили шістсот вершників, яких самніти взяли в заручники. При цьому 7 тис. самнітів, які потрапили в полон під Луцерією, змушені були пройти під ярмом [34, с. 440].

Подібний остаточний результат є надто хорошим, щоб бути правдою, і зазвичай вважається вигадкою. Крім того, певні сумніви викликає і те, що згадане вище перемир'я являло собою не договір (*foedus*), а попередню угоду (*sponsio*), укладену консулами, які виступали гарантами (*sponsores*). Коли римський народ відмовився утвердити перемир'я, консули, як повідомляється, були видані самнітам голими і пов'язаними. Це виглядає як вельми упереджене висвітлення питання з формально-юридичної точки зору та впевненості не викликає. Більшість сучасних дослідників вважає, що в даному випадку був укладений звичайний *foedus*, що римляни були змушені дотриматися його умов (у тому числі поступитися Фрегелли і Калі [8, IX.4.4; 1, III.4.5], і що всі бойові дії між Римом і самнітами були згорнуті до 316 до н. е. З подібної точки зору, розповіді про розірвання угоди і про подальші перемоги римлян, очевидно, є вигадками.

Втім, незважаючи на те, що подібний критичний погляд дуже поширений, він зовсім не є безперечним. Для початку, він припускає, що анналісти виграли найганебнішу частину цієї історії, а саме – розповідь про

відміну договору. Більш обґрунтованим нам видається припущення, згідно з яким римляни дійсно порушили договір, а анналісти спробували приховати цей факт, ввівши у свою розповідь згадку про sponsio. Хоча подробиці перемоги під Луцерією явно вигадані, ми все ж таки не можемо повністю виключати можливості того, що в 320 і 319 рр. до н. е. справді відбувалися якісь битви і що римляни зуміли досягти в них певного успіху (у Капітолійських фастах зафіксовано тріумф над самнітами в 319 р. до н. е.). Крім того, ми маємо певні причини вважати, що повідомлення про ці кампанії можуть належати до раннього шару традиції [34, с. 441].

Загалом варто визнати, що факти, пов'язані з подіями, що описуються, на даний момент повністю відновити не можна. При цьому, однак, нам видається цілком ймовірним, що до 318 р. до н. е. бойові дії між Римом і самнітами дійсно припинилися – або в результаті підписання початкового договору, або на підставі перемир'я, укладеного пізніше, на початку 318 до н.е. [8, IX.20.1-3]. Це дозволило римлянам зміцнити своє становище в Кампанії [8, IX.20.5, 10] і створити дві нові триби – Уфентинську та Фалернську – на території, яка була заселена за двадцять років до цього. Одночасно вони провели кілька військових кампаній в Апулії та Ауканії і змусили до укладання договорів про союз цілу низку місцевих міст (включаючи Арпи, Теан Апулійський, Канузій, Форент і Нерул) [8, IX.20]. Рим звертав увагу на ці регіони і раніше: згідно з Лівієм, союзи з деякими місцевими громадами були укладені ще в 326 р. до н. е. [8, IX.25.3]. Зусилля, що вживалися римлянами на аналізованому фронті, були частиною ширшої стратегічної політики, орієнтованої на ізоляцію і оточення самнітів. Ця політика здійснювалася у формі постійної агресії – причому цей висновок зовсім необов'язково є несумісним із уявленнями сучасних учених про те, що основним наміром Риму було забезпечення власної безпеки.

З іншого боку, ми не виявляємо жодних ознак аналогічної агресії чи прагнення до розширення з боку самнітів, хоча і древні автори, і сучасні дослідники нерідко вказують на зворотне [34, с. 441]. Самнітську

«бездіяльність» протягом кількох років, аж до 316 р. до н. е., зовсім не потрібно пояснювати чи виправдовувати. Будучи конфедерацією племен, Самнітський союз, звичайно, міг організувати об'єднаний опір нападам ззовні, але при цьому навряд чи був здатний реалізувати якусь довгострокову наступальну стратегію. Рим же, навпаки, був розвиненою унітарною державою зі стійкими агресивними устремліннями [65, с. 97].

Єдиний випадок, коли самніти вторглися на територію Риму або його союзників у великій кількості, стався 315 р. до н. е. Цей напад був відповіддю на римську агресію, що визнає і сам Лівій. Військові дії відновилися приблизно за рік до того, коли римляни напали на Сатикулу [8, IX.21.2], яка, не витримавши тривалої облоги, впала в 315 р. до н. е. Але того ж року самніти захопили якусь фортецю під назвою Плістіка і перейшли через Ліріс.

Військові дії, за версією Лівія, велися таким чином: диктатор Квінт Фабій Рулліан прибув із підкріпленням під Сатикулу, в цей час самнітські сили перестали брати в облогу Плістіки і з новими військами попрямували проти римлян. Під Сатикулою начальник кінноти Квінт Авлій Церретан без наказу напав на військо самнітів, убив ворожого воєначальника, але сам загинув у бою. Друга битва під Сатикулою продовжилася вже всіма силами римлян, які знову здобули перемогу. Після битви римляни облогою взяли Сатикулу, а самніти штурмом захопили Плістіки [8, IX.22].

Описаний Лівієм хід військових дій містить низку протиріч. По-перше, сумнівно, щоб самніти залишили облогу міста, яку вели цілий рік, а потім після поразки з ослабленою армією взяли б його штурмом. По-друге, Лівій приписує всю військову кампанію одному лише Фабію Рулліану, чого не могло бути через обмеження терміну повноважень диктатора 6 місяців. Враховуючи, що Фабій Рулліан воював до кінця року, той час його призначення в період битви при Лавтулах, а не на початку кампанії видається найбільш ймовірним. Також і смерть у бою начальника кінноти Авлія Церретана сталася саме під час наступної битви біля Лавтул. Нарешті, вкрай малоймовірно, що такі видатні римські полководці, як Квінт Публій Філон та

Луцій Папірій Курсор, весь рік залишалися б у столиці. Ймовірно, військову кампанію 315 р. до н. е. почали консули, які, як і минулого року, були розподілені за двома напрямками – Сатикула та Апулія [65, с. 96-97].

На відміну від Лівія послідовність військових дій, описана Діодором, не містить протиріч і може бути найбільш достовірною: самніти облогою змусили Плістіки капітулювати, після чого їхні війська були спрямовані проти римлян під Сатикулу. У важкій битві під стінами міста римляни здобули перемогу над самнітами і завершили облогу Сатикули. У свою чергу, диктатор Фабій Рулліан обійняв посаду тільки після початку небезпечного наступу самнітів у бік Лавтул [17, XIX.72.3-6].

Після цих подій однією з очевидних цілей для наступу римських сил мала стати повстала Сора, про що повідомляє Лівій, зазначаючи, що війська з Сатикули і Апулії були спрямовані під стіни міста [8, IX.23.1]. Однак подальше зіткнення римських військ із самнітами біля Лавтульських гір показує, що повернення Сори не було головною метою після Сатикули. Для наступу в бік Сори римлянам потрібно було пройти через землі сидицинів і проникнути в долину Ліриси, але натомість вони вирушили в інший бік, проходячи через територію аврунків узбережжям Тірренського моря, очевидно, рухаючись у напрямі своєї столиці. У цей час самніти, за повідомленням Діодора, призвали до армії всіх чоловіків призовного віку [17, XIX.72.5], що, ймовірно, стало головною причиною відступу римських військ з Кампанії для з'єднання з новими силами нещодавно призначеного диктатора Фабія Рулліана. Після об'єднання двох римських армій Фабій Рулліан зважився дати битву самнітам біля Лавтул [62, с 5-6].

Битва у Лавтул 315 р. до н. е. була однією з ключових битв усієї Другої Самнітської війни. Лівій пише, що зіткнення «не мало ясного результату», але в другій битві римляни здобули перемогу [8, IX.23]. Діодор – навпаки, повідомляє лише про одну битву, в якій римляни зазнали поразки [8, XIX.72.6-8].

Наступне повстання кампанців, авзонів, апулійської Луцерії, аврунських Мінтурн та Весції абсолютно однозначно показують [8, IX.25-26.1-2; 17, XIX.76.3], що римляни зазнали великої поразки, зрівняної з Кавдинською. Причому авзони, Мінтурн та Весція навіть відправили самнітам військово підкріплення [8, IX.25.5]. В даному випадку версія про перемогу римлян з'явилася в результаті спроби Лівія або пізніх анналістів згладити ганьбу поразки, приписавши перемогу диктатору відразу після розгрому його війська. Перемога в Лавтульській битві відкрила самнітам дорогу для наступу в Лацій, чим вони відразу ж і скористалися, дійшовши аж до Ардіїв [11, V.3.5; 4.11], які знаходилися лише за 30-40 км від Риму.

Подальший перебіг подій є однак украй дивним. Самніти замість того, щоб розвинути власні військові успіхи та піти на Рим, з невідомих причин відступили. У спробах пояснити мотиви їх неоднозначних дій, дослідники висували різні гіпотези: вбачали причину відступу в розбраті самнітських вождів; припускали, що вплинув брак здібностей у воєначальників; вважали, що повернення римських військ з Апулії змусило самнітів відступити. Т.-Дж. Корнелл, навпаки, наполягає на більш глибокі причини, що полягала в нездатності самнітів вести довгострокові наступальні дії через нестійкість їх політичного об'єднання. У свою чергу, П. Конноллі звертає увагу до зовнішній чинник, зокрема прибуття в Тарент сина спартанського царя Акротата, перебування якого в Італії створювало загрозу для південних кордонів самнітів. Р. Кован глянув на цю проблему в дещо іншому ракурсі, припустивши, що самніти просто не наважилися починати облогу оточеного масивними укріпленнями Риму [65, с. 97-98].

Припущення про будь-які протиріччя самнітських вождів чи воєначальників у цей період не знаходять підтвердження у джерелах, і навіть, навпаки, можна побачити їх згуртовані дії, на відміну від попередніх етапів війни. Поряд із цим, будь-який народ, ведучи військові дії, так чи інакше мав усвідомлювати, що взяття столиці супротивника є головною запорукою перемоги. Внаслідок цього важко погодитися з протилежною гіпотезою.

Також є малоймовірним пояснення Т.-Дж. Корнелла, найяскравішим прикладом довгострокових наступальних процесів самнітів є перехід Геллія Егнація в 296-295 рр. до н. е. в Етрурію та його наступна війна півночі під час Третьої Самнітської війни [8, X.16.3-6; 18.1-2; 19.12-22; 29].

Поряд з цим, хитке припущення П. Конноллі може бути повністю відкинуто. Тарент як на початку, так і під час Другої Самнітської війни дотримувався антиримської політики, що видно на прикладі дипломатичних втручань у 327, 326, 320 рр. до н.е. [5, XV.5.2; 6.2; 8, VIII.27.4-11; IX.14]. Крім того, Акротат не мав жодних планів щодо вторгнення до Італії, його прибуття до Тарента було обумовлено єдиною надією знайти військову підтримку у боротьбі проти Агафокла [17, XIX.70.8]. Нарешті, сумнівно, що потенційне прибуття римської армії з Апулії могло змусити самнітів відступити без бою після значних військових успіхів. Але апулійський чинник, мабуть, справді, вплинув на наступ самнітів. Домінуюче становище римлян у Північній Апулії з 317 р. до н.е., підкріплене військовою присутністю в цьому регіоні, являло серйозну загрозу для південних територій самнітів. Внаслідок цього будь-який їх тривалий наступ неминуче відкривав би можливість для римлян безперешкодно вторгнутися у внутрішні райони Самнія з боку Північної Апулії. Можливо, самніти справді не наважилися починати облогу сильно укріпленого Риму, проте прийняти це пояснення можна тільки при врахуванні апулійського фактору [66, с. 165].

У разі римська стратегія військово-дипломатичного оточення самнітів, реалізована в попередні роки, виявилася вкрай ефективною і фактично врятувала столицю від потенційної облоги.

У результаті короткостроковим наслідком самнітської перемоги при Лавтулах стала низка повстань підконтрольних Риму територій, зазначених вище. Але в довгостроковій перспективі відмова від подальшого наступу виявилася фатальною для самнітів. Рим 314 р. до н.е. зумів «залізом і кров'ю» відновити контроль над втраченими територіями [8, IX.24-26.1-2]. У

той самий час негативний досвід Лавтульської битви призвів римлян до усвідомлення необхідності зміцнення контролю за підлеглими народами.

Саме з 314 р. до н. е. сенат почав активно виводити колонії у стратегічні важливі пункти – Луцерію у 314 р. до н. е. для зміцнення впливу в Північній Апулії, а також у Свессу та Сатикулу у 313 р. до н.е., головними завданнями яких було підтримання лояльності аврунків і контроль над кордоном із самнітами. Останньою метою також слугувала Суказинська Інтерамна, заснована в 312 р. до н. е. [8, IX.28.8; 17, XIX.105.5]. Поряд з цим починається будівництво Аппієвої дороги в 312 р. до н. е. [17, XX.36.2; 8, IX.29.5-6], значення якої визначалося стратегічним зміцненням зв'язку Риму з нелояльною, але великою і багатою Капуєю.

Отже, поразка римлян у битві при Лавтулах, на відміну від Кавдинської битви 321 р. до н. е., виявилася переломною, оскільки саме наступ 315 р. до н.е. міг завершити війну на користь самнітів. Однак їхньому подальшому просуванню завадило домінуюче становище римлян у Північній Апулії. Римські військові контингенти у цьому регіоні виступали сковуючим чинником наступальних операцій самнітів. Не зумівши розвинути військові успіхи 315 до н. е., самніти втратили ініціативу, яка з 313 р. до н. е. остаточно перейшла до Риму. Хоча бойові дії ще тривали до 304 р. до н. е., самніти після Лавтульської битви, більше ніколи мали можливості власними силами переможно завершити війну [65, с. 99-100].

Зважаючи на все, саме тоді самніти вступили в межі Лація і розорили прибережні області аж до Ардеї [11, V.3.5, V.4.11], проте наступного року самі були розбиті римською армією, можливо, знову біля Таррацини. Після цього римляни продовжили відновлення своєї влади над Кампанією, де деякі міста почали виявляти невдоволення, і жорстоко придушили повстання аврунків. Якщо вірити Лівію, це плем'я було поголовно вирізано [8, IX.25.9]. Крім того, римляни повернули собі Сору, яка перейшла до самнітів роком раніше.

Ці події ознаменували собою перелом у війні. У 315 р. до н. е. римляни захопили (або повернули собі) Луцерію і через рік заснували там свою

колонію. У 313 р. до н. е. вони повернули Фрегелли, які перейшли до самнітів за Кавдинським договором або були захоплені ними внаслідок нічного нападу в 320 р. до н. е. [8, IX. 12.5-8]. Приблизно тоді ж було засновано нові латинські колонії – в Свессі Аврунків, Сатикулі та на Понтинських островах (313 р. до н. е.), а також в Інтерамні на Лірісі (312 р. до н. е.). Також, згідно з письмовими джерелами, в 313 р. до н. е. римляни напали на столицю петрів Бовіан, а також здобули перемоги при Нолі та Калатії в Кампанії та при Атіні в Самнії [8, IX.28.3-6]. Результатом всіх цих дій стало те, що до 312 до н. е. Самній був оточений військовими союзниками Риму, а в дуже вразливій області між Лірисом і Вольтурном йому протистояв ланцюжок латинських колоній, розмішених у стратегічних пунктах від Фрегелл до Сатикули. Одночасно римляни зміцнили свій вплив на території всього рівнинного регіону вздовж тирренського узбережжя. Яскравим символом їхньої постійної влади над цією областю стало будівництво Апієвої дороги, що веде з Риму в Капуя, яке почалося 312 р. до н. е. [34, с. 442].

Таким чином, у V–IV ст. до н. е. самніти масово йшли в родючу і багату Кампанію та інші південно-італійські області, здавна колонізовані греками. Вони відібрали в етрусків і греків низку міст у Кампанії, але швидко піддалися смільному грецькому культурному впливу. Після звернення Капуї Рим погодився допомогти фактично взамін на добровільне підкорилася йому Капуя. Тоді римляни зажадали від самнітів, з якими вони з 354 р. перебували в союзі, щоб ті залишили Капуя. Це привело до Першої Самнітської війни. Після принизливого полону в Другій Самнітській війні римляни реорганізували армія й здобули нові території.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ТА ХІД ТРЕТЬОЇ САМНІТСЬКОЇ ВІЙНИ

2.1. Військово-політичні здобутки Риму в Центральній Італії

Після зміцнення позицій Риму в 313-312 рр. до н. е. щодо результатів Другої Самнітської війни більше не залишалося сумнівів. У наступні роки римляни зуміли поширити військові дії інші частини центральної Італії та здійснити кілька енергійних наступальних операцій, які менш як за десятиліття перетворили політичну карту країни. До 299 р. до н. е. Римська держава перевершила всіх своїх суперників і контролювала більшу частину Апеннінського півострова.

Про розширення масштабів римських операцій протягом цього періоду говорить згадка Лівія [8, IX.30.3] у тому, що у 311 р. до н. е. військові трибуни чотирьох легіонів не були призначені командувачами, а обрані народом. Дане нововведення вказує на збільшення звичайного розміру армії з двох до чотирьох легіонів і, ймовірно, збігається з цим за часом. Не виключено, що в цей же час було введено й маніпулярний лад, який був характерний для римської армії у пізніші періоди. Лівій припускає, що військо, поділене на маніпули, з'явилося в Римі набагато раніше, і наводить досить цікавий відступ на цю тему перед своєю розповіддю про битву при Везері в 340 р. до н. е. [8, VIII.18.3-14], тоді як інші стародавні автори говорять про те, що подібна система виникла за часів Камілла. Однак найімовірнішим видається припущення про те, що і маніпулярний лад, і овальні щити з дротиками були запозичені римлянами у самнітів саме наприкінці IV ст. до н. е. [7, 51.37-38].

Наші джерела не дають чіткої картини подій кінця Другої Самнітської війни. Натомість давні автори наводять досить безладний каталог щорічних кампаній, докладніша інформація про які нерідко залишається неясною. Подібні проблеми пов'язані і з розповідями про війни з етрусками в 311-308 рр. до н. е. У 311 р. до н. е. етруски напали на Сутрій (чому – не повідомляється), що викликало римське вторгнення в область, на території

якої бойові дії не велися з 50-х років IV ст. до н. е. Не зовсім зрозуміло, ким були ці «етруски», але, ймовірно, до їхнього складу входили воїни «внутрішніх» етруських міст: Вольсин, Перузії, Кортони, Арреція та Клузія. Прибережні міста – такі як Цере, Тарквінії та Вульчі, – зважаючи на все, участі в нападі не брали [34, с. 442-443].

Оповідання, що дійшли до нас, про цю війну є досить плутаними і суперечливими в деталях, проте їх головні пункти в основному узгоджуються один з одним [8, IX.32, 35-37, 39-41; 17, XX.35, 44.8-9]. Саме ці моменти ми коротко викладемо нижче. Римляни відтіснили військо, що обложило Сутрій, і в 310 р. до н. е. закріпили свій успіх сміливим кидком углиб Етрурії під керівництвом консула Кв. Фабія Максима Рулліана. Стародавні автори розповідають нам про вирішальні битви біля Вадимонського озера в долині Тібру та поблизу Перузії. Після цього Перузія, Кортон та Арреції були змушені укласти з Римом перемир'я на тридцять років. Найбільш відомим епізодом цієї кампанії став розвідувальний рейд, здійснений братом консула, який перетнув непрохідний Цімінійський ліс і дійшов аж до Камеріна в Умбрії, де переконав місцевих жителів стати союзниками Риму [8, IX.36.1-8]. Наступного року (тобто в 308 р. до н.е., оскільки 309-й був «диктаторським роком») консул П. Децій Мус провів успішну кампанію в Умбрії і уклав союз з Окрикулою. Крім того, він організував відновлення сорокарічного перемир'я між Римом та Тарквініями, на основі чого можна зробити висновок про те, що це місто не брало участі в битвах 311-310 рр. до н. е. [34, с. 444].

Історична надійність цього оповідання викликає певні суперечки між сучасними істориками, причому деякі їх практично повністю відкидають, вважаючи вигадкою. Звичайно, традиція, що збереглася, далеко не бездоганна. У розповідях, що дійшли до нас, міститься чимало перебільшень і риторичних відходів, а також плутанини з приводу локалізації подій. Наприклад, Лівій не впевнений у тому, де у 310 р. до н. е. відбулася друга велика перемога Фабія Рулліана – при Сутрії або при Перузії [8, IX.37.11-12].

Крім того, історик стверджує, що у 310 р. до н. е. Фабій здійснив два походи вглиб країни, двічі розбив етрусків при Сутрії та двічі прийняв капітуляцію Перузії. Все це виглядає як класичні приклади «подвоєння», які виникали, коли анналісти, зіткнувшись з двома різними версіями однієї і тієї ж події, помилково укладали, що це були два різні випадки, і фіксували обидва.

Втім, ці загальновизнані недоліки зовсім необов'язково ставлять під сумнів загальну структуру оповідання, яка багатьма істориками сприймається як достовірна [34, с. 444].

У будь-якому випадку, стосовно останніх років Другої Самнітської війни і кількість, і якість доступної для нас інформації помітно підвищується. Розповідь Лівія наприкінці книги IX та в книзі X містить відомості, набагато значніші, ніж раніше, і за форматом оповідання починає співпадати з розповідями про наступні десятиліття. З іншого боку, починаючи з 318 р. до н. е. повідомлення Лівія можуть доповнюватися регулярними щорічними нотатками про римські події, що наводяться у праці Діодора (до 302 р. до н. е.), а також записами у тріумфальних фастах. Звичайно, між цими джерелами помітно чимало розбіжностей, але з цього ми зовсім необов'язково повинні робити висновок про те, що при описі двох різних груп подій одне або обидва джерела мають бути невірними. Іноді і там, і там може бути достовірна інформація – іншими словами, вони швидше доповнюють чим спростовують одне одного. Крім того, слід зазначити, що Лівій – у частині його праці, що розглядається, досить часто згадує про розбіжності між своїми джерелами [8, X.17.11-12]. Ці моменти свідчать про сумлінність історика та підвищують цінність його оповідання.

Римські кампанії в Самнії зафіксовані у зазначених джерелах для кожного року аж до 304 до н. е. Розповідаючи про 310 р. до н. е., Лівій згадує про велику перемогу Л. Папірія Курсора, але потім говорить лише про незначні успіхи римлян – аж до 307 р. до н. е., коли їх противники перехопили ініціативу і взяли Сору та Калатію [8, IX.43.1; 17, XX.80.1]. Хоча самніти, зважаючи на все, були розбиті в досить великій битві [8, IX.43.8-21],

вони знову перейшли в наступ наступного року і вторглися на територію римських володінь у північній Кампанії [8, IX.44.5; 17, XX.90.3]. Римляни відповіли на це повномасштабним вторгненням у Самній, внаслідок якого було захоплено Бовіана. Після цього самніти були вщент розгромлені у вирішальній битві, в якій загинув і їхній лідер Статій Геллій. Розвиваючи успіх, римляни повернули собі Сору, і навіть взяли Арпін і Цезеннію [8, IX.44.16]. У 304 р. до н. е. самніти запросили миру, після чого було відновлено «старий договір» (імовірно укладений у 354 і 341 рр. до н. е.), і війна, що тривала двадцять років, добігла кінця [34, с. 445].

Втім, закінчення Самнітської війни не призвело до негайного чи різкого зниження кількості та розмаху військових операцій Риму. Причина цього полягала в тому, що, починаючи приблизно з 312 р. до н. е. Самнітська війна як така перестала бути основною турботою римлян. З цього моменту на перший план вийшли інші театри воєнних дій, оскільки римляни зосередили зусилля на інших напрямках: спочатку на Етрурії та Умбрії, а потім на гористих районах центральної Італії. Вирішальний етап у завоюванні центральної Італії ознаменувався прийняттям у 307 р. до н. е. рішенням про початок будівництва Валерієвої дороги (Via Valeria) – військового тракту, що простягся через Тібр в центральні Апенніни і врешті-решт досяг Адріатики [8, IX.43.25].

У 306 р. до н. е. деякі громади, що входили до складу конфедерації герніків, що зберігала вірність Риму з 358 до н. е., були звинувачені у бунті. Після недовгого опору вони змушені були здатися консульській армії. При цьому бунтівні громади, найважливішою з яких була Анагнія, були включені до складу Римської держави з наданням *civitas sine suffragio*. У той же час їх жителі втратили *ius conubii* (тобто права одружуватися з іншими римськими громадянами та з неримськими громадянами, які цим правом володіли), а також свободи зборів та самоврядування [8, IX.43.24]. Деякі дослідники припускають, що оскільки жителі Анагнії не мали *ius conubii*, вони не могли бути римськими громадянами і що, як наслідок, *civitas sine suffragio* не

дорівнювало громадянству [34, с. 446]. Ця парадоксальна точка зору хибна – у поданні римлян *ius conubii* був не невіддільним і автоматично мається на увазі компонент римського громадянства, а позитивне право, яке в залежності від обставин та окремо від інших громадянських прав могло бути як даровано, і віднято. Класичним прикладом у цьому плані є ухвалений за Августа закон, який забороняв шлюби між вільновідпущениками і представниками сенатського стану. Звичайно, на його підставі не можна припускати, що за Августа сенатори не були римськими громадянами.

Міста герників, які залишилися вірними Риму (згідно з Лівієм, це були Алетрій, Ферентін і Верули), зберегли свою незалежність і всі привілеї за договором, що діяв. Лівій каже, що цим умовам вони віддали перевагу прийняттю римського громадянства. Це дуже важливий момент, оскільки він вказує на те, що в період, що розглядається, надання *civitas sine suffragio* розглядалося як покарання і в жодному разі не як привілей [8, IX.43.23].

У 304 р. до н. е. римляни звернули свої погляди на еквів і розгромили їх у ході кампанії, яка тривала лише п'ятдесят днів. Розташовані на височинах міста еквів зазнали систематичного знищення, а населення було практично поголовно вирізане («*nomem Aequorum prope ad internecionem deletum*») [8, IX.45.17]. Відразу після цього інші народи регіону Абрुццо поспішили укласти з Римом вічні договори про союз: марси, пелігні, марруцини та френтони зробили це у 304 р. до н. е. [8, IX.45.18; 17, XX.101.5], вестини – в 302 р. до н. е. [8, X.3.1]. Народи центральних Апеннін у цей період були об'єднані в досить нестійку федерацію, яку сучасні дослідники називають Сабельським союзом. Під час Другої Самнітської війни цей союз, зважаючи на все, був прихильний до римлян – принаймні, якщо судити за тією легкістю, з якою римські армії, які прямували для ведення війни в Апулії, змогли перетнути півострів. Наскільки нам відомо, відносини шабелів з Римом стали напруженими лише наприкінці війни, і справжні сутички траплялися дуже нечасто (312 р. до н. е.) [8, IX.41.4, 17, XX.44.8]. Ми не маємо підстав вважати, що починаючи з 308 р. до н. е., народи цього регіону

перебували у стані безперервної війни з римлянами. Подібне припущення набагато менш правдоподібно, ніж думка, за якою вони послідовно підтримували самнітів протягом усієї Другої Самнітської війни. Крім кількох незначних заколотів у 302 і 300 рр. до н. е. [8, X. 1.7-9, 3.2-5, 9.7], влада Риму над центральними Апеннінами залишалася непорушною аж до Союзницької війни [53, с. 70].

Згадані вище завоювання були закріплені заснуванням колоній у *Core* (303 р. до н. е.), Альбе Фуцинській (303 р. до н. е.) та Карсеолах (298 р. до н. е.). У 299 р. до н. е. була захоплена умбрська фортеця Неквін і на її місці заснована колонія Нарнія (суч. Нарні). У 303 р. до н. е. до Римської держави були на правах *civitas sine suffragio* приєднані такі міста, як Требула Суффенська (суч. Чичіліано) і Арпін (суч. Арпіно) [8, X.1.3]. Така ж доля спіткала Фрузіон (суч. Фрузіоне), проте перед цим багато місцевих лідерів були страчені, а третина земель конфіскована. Діодор відносить підпорядкування Фрузіона до 306 р. до н. е. [17, XX.80.4]. У 299 р. до н. е. були створені нові триби – Анненська (*Aniensis*) і Терентинська (*Teretina*): перша – на відібраних у есків землях у верхній течії Анієна, а друга – в долині Ліриси, на землях, захоплених у аврунків в 314 р. до н. е.

Ці акти приєднання та надання громадянських прав ознаменували закінчення ще одного етапу римського завоювання Італії. До цього моменту, процес експансії вже набрав обертів, логічним результатом чого мало стати встановлення римського панування над усім Апеннінським півостровом. Запобігти подібному результату могли лише рішучі та узгоджені дії племен, які все ще зберігали незалежність. Можливо, приблизно на рубежі IV-III ст. до н. е. вільні народи Італії вперше почали усвідомлювати, яка доля на них чекає. Як би там не було, саме тоді вони вперше почали робити серйозні спроби організувати єдиний фронт для протистояння Риму [34, с. 447].

2.2. Третя Самнітська війна

До 298 р. до н. е. римляни знову билися відразу на кількох фронтах. Згідно з письмовими джерелами, починаючи з 302 р. до н. е. римські армії щороку вели військові кампанії в Етрурії та Умбрії, проте аж до великого зіткнення 295 р. до н. е. бойові дії, зважаючи на все, були досить незначними і безладними, за винятком облоги і взяття Неквіна в 300-299 рр. до н. е. Вторгнення галів в Етрурію 299 р. до н. е. хоч і було досить грізним, але, якщо вірити Полібію, не залучило римлян до повномасштабних військових дій. З іншого боку, уклавши союз із луканами, які зазнавали нападів самнітів, римляни спровокували так звану Третю Самнітську війну (298-290 рр. до н. е.).

Перша кампанія цієї війни згадується в епітафії А. Корнелія Сципіона Барбата (консула 298 р. до н. е.) – нанадпису, який, ймовірно, датується початком II ст. до н. е. і, відповідно, певним чином є найдавнішим документом, що дійшов до нас і стосується історії Самнітських воєн [34, с. 447-448]. Оповідь про досягнення Сципіона в Самнії, що міститься в ньому, розходиться з розповіддю Лівія, який говорить про те, що консул вів війну в Етрурії. Ця добре відома дослідникам загадка є додатковим доказом наявності плутанини у традиції, що стосується розподілу консульських повноважень під час Самнітських воєн, а також того, що за часів Пізньої Республіки існувало безліч різних версій подій, що розглядаються [64, с. 232].

Консулами на 297 р. до н. е. римляни обрали двох найдосвідченіших воєначальників – Кв. Фабія Максима Рулліана та П. Деція Муса. Термін їхнього командування минув у 296 р. до н. е., проте їх знову вибрали консулами на 295 р. до н. е. Крім того, 295 р. до н. е. щонайменше п'ять осіб мали імперіум як «промагістрати». Серед них був один із консулів попереднього року, що залишився на посаді проконсула, – О. Волумній Флама (його колега за консульством 296 р. до н. е., Аппій Клавдій Цек, у 295 р. до н. е. обіймав посаду претора), а також чотири пропретори: два

консули 298 р. до н. е. – А. Корнелій Сципіон Барбат та Гн. Фульвій Максим Центумал, і ще два ексконсули – М. Лівій Дентер (консул 302 до н. е.) і Л. Постумій Мегелл (консул 305 р. до н. е.).

Подібна схема є дуже незвичайною та безпрецедентною. Якщо залишити осторонь кілька досить сумнівних випадків, які стосуються V ст. до н. е., до аналізованого періоду в Римі було зафіксовано лише два випадки пророгації (продовження магістратських повноважень) у 326 р. до н. е. – для Кв. Публілія Філона та в 307 р. до н. е. – для Кв. Фабія Максима Рулліана [8, IX.42.2], а для 296-295 рр. до н. е. відомо одразу кілька одночасних пророгацій. Ще більш примітним постає те, що чотирьом промагістратам 295 р. до н. е. не продовжувалися регулярні владні повноваження, а дарувався імперій – тоді як щодо правового статусу вони залишалися приватними особами (*privati*). Посади подібного роду завжди розглядалися як певна аномалія – згідно з римською конституційною термінологією, вони іменувалися «екстраординарними» (*extra ordinem*) і, з юридичного погляду, значно відрізнялися від регулярних «пророгацій» [63, с. 152].

Але як пояснити ці численні випадки пророгації та надання надзвичайних повноважень у 296 / 295 р. до н. е.? Безсумнівно, в аналізований період схема розподілу посад та повноважень серед представників римської еліти перебувала у перехідному стані. На особливу увагу заслуговують два аспекти цих змін. По-перше, як ми вже бачили, після 90-х років III ст. до н. е. практика ітерації (повторного заняття) вищих магістратур стала зустрічатися набагато рідше, а, по-друге, саме на цей період довелося поступове зникнення диктатури як регулярної військової посади. До 310 до н. е. диктатори часто призначалися реалізації певних військових завдань, проте ця військова диктатура фіксується лише 302 (301) р. до н. е., в 249 р. до н. е. – у критичний момент Першої Пунічної війни, і, нарешті, у надзвичайній ситуації після битви при Тразименському озері (217 р. до н. е.) [34, с. 449].

Давні автори не пояснюють ці зміни. Але ми маємо певні підстави розглядати безпрецедентну кількість промагістратур у 296/295 р. до н. е. як реакцію на серйозну військову загрозу під час проведення конституційного експерименту. У письмових джерелах ми не знаходимо жодного натяку на військову кризу, що насувається, аж до кінця 296 р. до н. е. У 297 р. до н. е. консули Фабій і Децій удвох командували військами в Самнії і безперервно руйнували його протягом чотирьох місяців [8, X. 15.3-6]. Ці операції продовжились і наступного року, коли проконсулами були взяті такі міста, як Мурганція, Ромулея та Ферентін. У той самий час консул Л. Волумний Фламма придушив повстання в Ауканії і розгромив самнітів на берегах Вольтурна. Але, незважаючи на ці успіхи, римляни не змогли (або не захотіли) перешкодити самнітському воєначальнику Геллію Егнацію відвести свою армію на північ, до Етрурії, і з'єднатися з силами етрусських міст.

Командувач римськими військами в Етрурії, консул Аппій Клавдій, розбив об'єднані сили етрусків і самнітів у вирішальній битві (у якій дав обітницю присвятити храм Белони), але результат був далеким від остаточного. Наприкінці року Аппій доповідав сенату, що у північній Італії сформувалася потужна коаліція, до складу якої увійшли самніти, етруски, умбри і галли [8, X.21.11-15]. Зважаючи на все, цей взаємовигідний союз цих народів складався протягом кількох років, на що вказує і сам Лівій [8, X.16.3]. Незвичайна схема призначень на військові посади у 296 та 295 рр. до н. е. показує, що римляни цілком усвідомлювали загрозу, що зростала, як мінімум з кінця 297 р. до н. е. [39, с. 104].

Вирішальний момент настав у 295 р. до н. е., коли військо самнітів і галлів зустрілося з римлянами у Сентіна в Умбрії. У цій уславленій битві римляни виставили чотири легіони за підтримки союзних частин, які, згідно з Лівієм, чисельністю перевершували загони, набрані з громадян. Якщо до складу легіону входило приблизно 4,5 тис. осіб, то загалом на боці Риму, ймовірно, билось більше 36 тис. воїнів – величезна армія за мірками того часу і, можливо, найбільша з тих, що Римська держава виводила раніше на

битву. У цьому чисельність сил противника нам невідома. Стародавні автори, зрозуміло, стверджують, що вороги значно перевершували римлян числом, причому в деяких джерелах, відомих Лівію [8, X.30.5], згадувалися зовсім фантастичні цифри на кшталт 650 тис. За повідомленням грецького історика Дуриса Самоського, сучасника описуваних подій, що розглядається 100 тис. чоловік [34, с. 449]. Згідно з більш стриманою розповіддю Лівія, кількість загиблих склала 8,7 тис. осіб з римської сторони та 25 тис. з боку противника [8, X.29.17-18]. Ці цифри виглядають більш реалістичними і, можливо, ґрунтуються не лише на здогадках.

Втім, як би там не було, ми навряд чи можемо сумніватися в тому, що, враховуючи чисельність воїнів, жорстокість битви та її вирішальний характер, битва при Сентіні була найбільшим військовим зіткненням на землях Італії на той момент. Докладна розповідь Лівія про цю битву цілком може містити й автентичні елементи – можливо, вперше. Про посилання на працю грецького історика, який був сучасником подій, ми вже згадували, і, крім того, римляни з покоління Фабія Піктора, ймовірно, ще могли особисто спілкуватися з людьми, які брали участь у вказаній битві, – і було б дуже дивним, якби цього не зробив сам Піктор [34, с. 450].

Перемога римлян була повною, але, мабуть, дуже нелегкою. На думку Лівія, результат битви міг бути й іншим, якби в ньому брали участь загопи етрусків і умбрів [8, X.27.11] – насправді ж вони були відвернені від Сентіна, коли римські резервні війська вирушили з Риму і напали на Клузій. Під час самої битви перевага хилилася то на один, то на інший бік, але в критичний момент консул П. Децій Мус наслідував приклад свого батька і присвятив себе підземним богам. Цей випадок, безперечно, історично достовірний, переламав хід битви на користь римлян. Здобувши перемогу, другий консул Фабій повернувся до Риму з тріумфом і згодом зайняв у римській традиції заслужене місце героя Самнітських воєн.

Битва за Сентіна вирішила долю Італії. Після битви римляни, не гаючи часу, звели рахунки з етрусками та умбрами – у 294 р. до н. е. вони захопили

Рузелли і змусили до миру Вольсінії, Перузю та Аррецій. Одночасно римські армії продовжували діяти в Самнію, де, згідно з повідомленнями джерел, у 295 та 294 рр. до н. е. ще йшли запеклі бої [8, X.31-36]. Тут джерела цього історика знову розходяться щодо того, хто командував військами різних театрах бойових дій [8, X.37.13-16]. Наступного року самніти зробили останню спробу призвати під свої прапори всіх здатних до служби чоловіків, провівши масовий набір до армії на підставі «священного закону» – із 36 тис. осіб, зібраних таким чином, було спеціально відібрано 16 тис., які склали чудово озброєне елітне військо – так званий «пологняний легіон» [8, X.38]. Але ця потужна армія зазнала поразки в битві при Аквілонії в 293 р. до н. е.

Перемога римського війська при Аквілонії стала найбільш примітною подією цього року, протягом якого, згідно з повідомленнями стародавніх авторів, римляни здобули незліченну кількість інших успіхів, включаючи взяття Дуронії, Комінія, Аквілонії, Сепіна, Велії, Палумбіна та Геркуланума. Звичайно, точно ідентифікувати ці міста – за винятком Сепіна (сучасні Сепіно) – ми не можемо, і географія кампанії 293 р. до н. е. з давніх-давен залишається загадкою для дослідників, однак, згідно з найбільш правдоподібною сучасною реконструкцією, аналізовані події, судячи з усього, відбувалися в районі на північ від гір Монті-дель-Матезе, що простяглися між річками Трінью та Біферно у їхній верхній течії [34, с. 451].

Десята книга «Історії» Лівія закінчується описом подій 293 р. до н. е. Наступні книги не дійшли до нашого часу, і ми змушені покладатися на пізніші короткі виклади та перекази, в яких збереглася лише основна схема відповідного оповідання. Повний текст Діодора обривається ще раніше після опису подій 302 р. до н. е. Нарешті, у Капітолійських фастах відсутній розділ, що стосується тріумфів 290-283 років. до н. е., що робить стан джерел із аналізованого періоду дуже скромним. На підставі наявних у нас уривків інформації просто неможливо вибудувати послідовну розповідь про останні етапи римського завоювання Апеннінського півострова. Втім, зважаючи на все, можемо з певною впевненістю говорити про наступні факти. У 292-

290 рр. до н. е. Самній був розорений римлянами, які приєднали до своїх володінь значну частину земель на його південно-східних кордонах, де у 291 р. до н. е. було засновано колонію Венузія. Роком пізніше самніти здалися і змушені були стати союзниками Риму, безперечно – на нерівних умовах [32, с. 110].

Тим часом, просування римлян тривало. 290 р. до н. е. консул М. Курій Дентат підкорив сабінів і претутіїв, які були включені до складу Римської держави як громадяни без права голосу, а частина їх земель була конфіскована та розподілена між римськими поселенцями. Результатом цього погано відображеного в документах епізоду стало те, що римські володіння простяглися через весь півострів до Адріатичного узбережжя, де, ймовірно, між 290 і 286 рр. до н. е. була заснована колонія в Гадрії (сучасні Атрі) [8, XI]. Через кілька років – після повстання 269 р. до н. е. – римляни приєднали до своїх володінь і землі Піцена [34, с. 451]. Піцени (за винятком жителів Аскула) стали *cives sine suffragio*, а 264 р. до н. е. було засновано римську колонію у Фірмі.

Галли після розгрому в битві при Сентіні, зважаючи на все, деякий час не робили активних дій, але приблизно через десять років знову проникли в Етрурію. Події війни з галлами у 284 / 283 р. до н. е. досить складно реконструювати у подробицях, проте, найімовірніше, 284 р. до н. е. римська армія під командуванням Л. Цецилія Метелла була знищена в битві при Арреції, але вже наступного року римляни завдали удару у відповідь і здобули вирішальну перемогу в битві біля Вадимонського озера. Невдовзі вони приєднали до своїх володінь території вздовж північного узбережжя Адріатики, у яких жили сенони (*ager Gallicus*). При цьому цілком можливо, що галлам було дозволено залишитися в регіоні, що розглядається – доти, доки вони не були виселені звідти після прийняття аграрного закону 232 р. до н. е. Свою владу над цим районом римляни закріпили, заснувавши латинську колонію в Арімін (сучасні Ріміні) в 268 р. до н. е. [20, с. 26].

Одночасно тривала і війна в Етрурії та Умбрії, хоча детальних відомостей про це ми практично не маємо. У 280 р. до н. е. римляни розгромили Вульчі та Вольсинії, а в 273 р. до н. е. – Цере. Процес завоювання однозначно завершився до 264 р. до зв. е. – руйнуванням Вольсинії після перевороту, що стався в місті. Громади етрусків і умбрів залишилися номінально незалежними, але пов'язані з Римом договорами про союз. Виняток представляв лише Цере, який після розгрому в 273 р. до н. е. – було включено до складу Римської держави з наданням церійцям громадянства без права голосу. У тому ж році було засновано римську колонію в Козі, на етрусському узбережжі [34, с. 452].

На півдні римляни зіштовхнулися з новими проблемами, коли 280 р. до н. е. туди вторгся епірський цар Пірр. Після того, як Пірр був розбитий (275 р. до н. е.), римляни вторглися до Великої Греції і в 271 р. до н. е. захопили головне грецьке місто цього регіону – Тарент. Однак висадка Пірра в Італії збіглася із повстанням самнітів, луканів та бруттів, яке тривало понад десять років. Хоча з наявних джерел ми можемо почерпнути лише дуже мізерну інформацію про цю війну, вона, мабуть, була дуже серйозною – на це вказує той факт, що у фастах між 282 і 272 рр. до н. е. зазначено щонайменше десяток тріумфів над вищезгаданими народами (у різних поєднаннях) [18]. Остаточна перемога над Самнієм та Луканією була ознаменована заснуванням колоній у Песті (273 р. до н. е.), Беневенте (268 р. до н. е.) та Езернії (263 р. до н. е.). До 264 р. до н. е. римське завоювання Апеннінського півострова завершилося [39, с. 83].

При цьому варто пам'ятати, що цього остаточного результату було досягнуто протягом неймовірно короткого проміжку часу – всього за сімдесят п'ять років до цього влада Риму не поширювалася за межі досить невеликої території Старого Лація. З іншого боку, римляни встановлювали свою владу настільки ґрунтовно, що, якщо залишити осторонь особливі обставини Ганнібалової війни, протягом 200 років взагалі не стикалися з серйозними повстаннями в Італії. Єдиними винятками у цьому відношенні були

поодинокі та недовгі заколоти у Фалеріях (241 р. до н. е.) – якщо це взагалі був заколот, а не просто акт римської агресії – і Фрегеллах (125 р. до н. е.), які не здобули підтримки з боку інших союзників і були легко придушені. Швидкість і сила римського завоювання були вражаючими.

Перший момент, який потребує пояснення, це незвичайна войовничість римлян. Італія була завойована ними в ході вельми інтенсивних і безперервних війн. Письмові джерела говорять самі за себе. Протягом періоду Республіки стан війни був для Римської держави цілком природним. Ця схема постійних військових дій утвердилася у зовнішній політиці Риму вже до початку Самнітських воєн, коли військові кампанії здійснювалися буквально щороку – за винятком, можливо, кількох років після катастрофи в ущелині Кавдину (коли, на думку деяких дослідників (яка розходить ся з думкою Лівія), Рим перебував у стані миру. Мир, що у 241 р. до н. е. ознаменувався закриттям храму Януса, був справді винятковим явищем [3, V.165; 8, 1.19.3].

Крім частоти воєн, відображенням войовничості Римської держави було й те, що на військову службу регулярно призивалась дуже значна частка його мешканців. Звісно, про загальну чисельність римських громадян до середини III ст. до н. е. ми можемо лише здогадуватися, але відносні оцінки сучасних дослідників – зокрема А Афзеліуса – очевидно, є цілком вірними. За даними згаданого дослідника, 338 р. до н. е. загальна кількість дорослих громадян Риму становила приблизно 100 тис. чоловік, в 304 р. до н. е. – приблизно 115 тис., а 290 р. до н. е. – приблизно 160 тис. [34, с. 454]. При цьому в IV ст. до н. е. на військову службу щорічно призивалося близько 9 тис. осіб (два легіони), а під час Другої Самнітської війни ця кількість була збільшена приблизно до 18 тис. осіб (чотири легіони). З цього випливає, що в армії – протягом усього періоду завоювання Італії – постійно служили від дев'яти до шістнадцяти відсотків усіх дорослих громадян. У кризові моменти ця частка була ще більшою: наприклад, у 295 р. до н. е. у строю знаходилося шість легіонів, тобто 25% передбачуваного дорослого чоловічого населення. Ці цифри, які

непогано узгоджуються з даними щодо пізніших і краще відображених у документах періодів, вказують на дуже високий рівень залучення римських громадян до військових справ, який, наскільки нам відомо, є рекордним серед усіх держав доіндустріальної епохи [34, с. 454].

Соціальні та економічні наслідки подібної орієнтації на війну можуть дуже багато розповісти про особливості римської культури та римські цінності. За часів Середньої Республіки римське суспільство було суспільством воїнів, яке на всіх рівнях було пронизано тим, що цілком справедливо можна назвати «духом мілітаризму». Найбільш явним виразом цієї риси Риму були церемонії типу тріумфу і культу войовничих божеств – таких як Беллона і Вікторія. Ці божества дуже часто згадуються в записах про заснування храмів за часів Самнітських воєн, а їх зображення нерідко трапляються на найдавніших римських монетах, які також належать до згаданого періоду [46, с. 15].

Немає нічого дивного в тому, що у відносинах з іншими народами Рим послідовно проводив агресивну політику. При цьому в слово «агресивний» ми не вкладаємо жодних оцінок – просто воно досить добре підходить для опису військової діяльності Риму, яка була інтенсивною і безперервною і справді вела до територіального розширення, зростання багатства та політичного панування над іншими народами. Римський імперіалізм давно вже став істиною. Крім того, ми можемо зазначити, що римські військові кампанії здебільшого велися на ворожій території, а не власне на землях Риму або його союзників [34, с. 455].

Чи були при цьому дії Римської держави виправданими з юридичної чи моральної точки зору – це інше питання. Так само другорядними є питання про мотиви і наміри. Ми не можемо бути впевнені в тому, чи римляни були усвідомлено або цинічно агресивними, але це малоімовірно. Більше того, давні автори стверджують, що римляни вели лише «справедливі війни», захищаючи свої власні законні інтереси чи законні інтереси своїх союзників. При оголошенні війни жерці-феціали відправляли спеціальні обряди,

створені задля підтвердження правоти римлян і забезпечення ним підтримки із боку богів. Звичайно, деякі дослідники вважають ідею «справедливої війни» цинічним удаванням або наївним вигадуванням патріотично налаштованих анналістів, проте нам набагато вірогіднішим є припущення про те, що жителі Вічного Міста справді могли переконати себе в правоті своєї справи (якими б не були його «об’єктивні» обставини) і в тому, що боги на їхньому боці.

Очевидно, римляни були готові використовувати війну як політичний інструмент задоволення своїх вимог, які вони, безсумнівно, вважали цілком правомірними. Їхнє прагнення до війн було абсолютно раціональним, як переконливо показав У.-В. Харріс [34, с. 455]. Успішні війни приносили цілком відчутну вигоду у вигляді здобичі, рабів і землі, а також невлімові вигоди – безпеку, владу та славу. Римляни явно усвідомлювали ці переваги успішних воєн і, без сумніву, вважали їх дуже бажаними.

Втім, суттєвою вимогою в кожному подібному випадку була перемога. З раціональної точки зору, потенційні переваги військового успіху мали порівнюватися з ймовірними наслідками поразки. При цьому дуже примітним нам видається той факт, що римлян, зважаючи на все, не лякав ризик – мабуть, вони незмінно були налаштовані на перемогу і, як правило, справді перемагали. Таким чином, ми повинні спробувати пояснити не тільки те, чому жителі міста вели так багато війн, а й те, чому їм супроводжував такий успіх. Зрештою, відповідь на обидва ці питання буде одна: римляни мали у своєму розпорядженні дуже ефективну військову машину і могли залучити такі ресурси, яким їхні противники не могли протиставити нічого рівноцінного [49, с. 65].

Підстави військової могутності Риму були міцно закладені шляхом створення нової системи відносин із підкореними громадами після Другої Латинської війни – у 338 р. до н. е. Як ми вже бачили, створений у результаті цього Римський союз був єдиним територіальним утворенням, жителі якого ділилися на повноправних громадян, громадян без права голосу, латинських

колоністів і латинських союзників. Всі ці різні групи об'єднувало одне: обов'язок виставляти воїнів для римської армії під час війни. Внаслідок цього вже в 338 р. до н. е. Римська співдружність могла розпоряджатися величезними людськими ресурсами і стала найпотужнішою у військовому плані державою Апеннінського півострова. Результатом його успіхів ставало подальше територіальне розширення та збільшення людських ресурсів. У той самий час безперервні війни неминуче вели до вдосконалення організації та тактичних прийомів, і навіть до вищої бойової ефективності [45, с. 240].

Крім того, на увагу заслуговує і те, що Римська держава вклала доходи від успішних воєн у нові військові кампанії. Щорічні витрати на мобілізацію численних армій покривалися за допомогою стягнення майнового податку, який називався «трибутом» (tributum) і, ймовірно, було засновано наприкінці V ст. до н. е. Частина цього податку, без сумніву, виплачувалася натурою – у вигляді поставок продовольства для армії, а залишок – некарбованою бронзою, що відбилося в латинському слові, яким іменувалася солдатська платня – «стипендій» (stipendium) і яка вказує на зважування нечekanного металу. Трибут був нерегулярним збором, що стягувався у разі потреби [34, с. 456]. Крім того, витрати на війну покривалися з тих коштів, що римляни отримували у вигляді здобичі та контрибуції. Так, стародавні автори, які розповідають про історію римської Республіки, постійно згадують про таку серйозну політичну проблему, як розподіл трофеїв, захоплених воїнами, які здобули перемогу.

Полководець, якому належало право прийняття відповідного рішення, міг або відразу ж роздати здобич своїм солдатам (на додаток до платні), або передати її державі, яка могла пустити її на сплату відшкодування платникам податків або на виплату стипендія римським солдатам у наступних кампаніях і, відповідно зняти необхідність у зборі додаткових сум трибуту.

Ще один спосіб, яким римляни користувалися для того, щоб зробити свої війни самоокупними, полягав у накладенні контрибуції на переможених ворогів, які на цій підставі повинні були забезпечувати постачання римської

армії харчуванням, спорядженням та грошима протягом певного періоду часу. Так, наприклад, 306 р. до н. е. герніки отримали від консула Кв. Марція Тремула перемир'я, умовою якого була виплата римському війську платні за два місяці, надання продовольства на той же період і видача туніки на кожного воїна [8, IX.43.7]. Фіксується й низка інших подібних випадків Лівій [8, VIII.2.4, 36.11-12, IX.41.5-7, X.5.12-13, 37.5]. Згідно з повідомленням Плінія Старшого, навпроти храму Кастора в Римі була встановлена кінна статуя Марція – для ознаменування його заслуг, серед яких було дві перемоги над самнітами, взяття Анагнії та звільнення народу від податку на війну (stipendium) [10, XXXIV.23]. Дана статуя згадується також у Лівія і Ціцерона [8, IX.43.22; 16, VI.13].

Але найважливішою рисою римської військової машини була система союзів біля Італії. До середини III ст. до н.е. місто уклало безстрокові договори більш ніж зі 150 номінально незалежними італійськими громадами, які або були переможені в ході війни, або добровільно погодилися стати союзниками римлян. Розглянуті договори (foedera), ймовірно, відрізнялися один від одного в деталях, проте всі вони містили основне положення, що стосувалося обов'язків союзників надавати римлянам військову допомогу під час війни. В обмін на це вони отримували захист з боку Риму та певну частку у прибутку від успішних військових кампаній [34, с. 457].

Починаючи з 338 до н. е. до складу кожної римської армії, що виступала у похід, входили як підрозділи громадян (у складі легіонів), так і загони союзників. Цей факт досить легко упустити, оскільки древні автори, зосереджені на звеличенні Риму, найчастіше не враховували внеску останніх. При цьому, однак, їхня присутність була вирішальним фактором військового успіху римлян. Вже в битві при Сентині латини та інші союзники за чисельністю перевершили власне римських легіонерів (згідно з згадкою Лівія [8, X.26.14]). З цифр, наведених Полібієм, ми можемо припустити, що у 225 р. до н. е. у союзних Риму містах Італії проживало приблизно 360 тис. чоловіків призовного віку, які за необхідності могли бути поставлені в дію. У складі

чинного війська 225 р. до н. е. союзники перевершували римлян у співвідношенні три до двох. У наступні роки це співвідношення – аж до Союзницької війни – коливалося між «1 до 1» та «2 до 1» [34, с. 458].

Усі ці факти дуже важливі для розуміння проблеми римського імперіалізму. Доступність людських ресурсів Італії давала Римській державі величезний військовий потенціал і практично необмежені можливості покриття втрат, що згодом продемонстрували війни з Пірром і Ганнібалом. Але не менш важливим було й те, що система союзів виконувала виключно військову функцію та приносила користь римлянам лише під час війни. Відповідно, римляни мали постійно вести бойові дії, якщо хотіли користуватися послугами союзників і тримати їх під контролем. Подібна функціональна інтерпретація римських альянсів була вперше загалом запропонована А. Момільяно [34, с. 458].

Ця машина працювала протягом двох століть – приблизно з 280 по 100 р. до н. е. – і працювала таким чином, що римляни переходили від війни до війни, не замислюючись над метафізичним питанням про те, навіщо ці війни були потрібні, щоб забезпечити силу Риму або зайняти його союзників. Війни становили суть римської організації. Битва при Сентіні послужила природною прелюдією до битви при Підні – або навіть до руйнування Коринфу та Союзницької війни.

Система, що розглядалася, звичайно, була експлуататорською – у тому сенсі, що на плечі союзників покладалася дуже значна частина тягаря завойовницьких воєн і відповідна частка ризику. Зокрема, вони несли певну частку військових витрат, оскільки мали забезпечувати свої загони з власних коштів. Подібним чином римляни стягували з союзників податки, не обкладаючи їх якимись податями безпосередньо, і створювали можливість вести війни з відносно невеликими витратами зі свого боку. А союзники, своєю чергою, були, очевидно, готові погодитися з подібним станом речей і насправді послідовно зберігали вірність Риму. З першого погляду подібна

поступливість може здатися досить дивовижною, але її можна пояснити двома моментами [44, с. 72].

По-перше, римлян підтримували заможні громадяни союзних міст, які, природно, зверталися до Риму за допомогою щоразу, коли щось загрожувало їхнім інтересам. Під час воєн за завоювання Італії жителі Вічного Міста часто отримували вигоду з діяльності проримських елементів у складі італійських громад, яскравим прикладом є події 326 р. до н. е. у Неаполі. У джерелах ми нерідко стикаємося зі згадками про те, що римляни справді здійснювали військове втручання у внутрішні справи союзних громад, щоб придушити народні заворушення у сфері місцевої аристократії – це сталося, наприклад, в Арреції в 302 р. до н. е. [8, X.3, 5], в Ауканії 296 р. до н. е. [8, X.18.8] та у Вольсініях у 264 р. до н. е. В обмін на це Рим отримував активну співпрацю з боку представників правлячого стану союзних міст, що забезпечувало їхню постійну вірність навіть у кризові періоди. Розглянутий захід був особливо ефективним у регіонах, де існували глибокі соціальні відмінності – наприклад, у північній Етрурії, де, зважаючи на все, навіть після римського завоювання досить довго зберігалися досить архаїчні форми залежності і клієнти [34, с. 459].

Другою причиною співпраці італійських союзників з римлянами було те, що будучи військовими партнерами Риму, вони отримували певну частку здобичі, захопленої під час успішних воєн. У нас є цілком достовірні свідчення того, що при розподілі трофеїв між воїнами, які здобули ту чи іншу перемогу, союзники отримували таку саму частку, як і римські легіонери. Єдиний відомий нам виняток із цього правила стався в 177 р. до н. е., коли союзники отримали вдвічі менше здобичі, ніж римляни [8, XII.13.8], – ймовірно, це був одиничний прояв.

Якщо судити за цифрами, які наводяться Лівієм і цілком могли бути почерпнуті ним із автентичних джерел, обсяги здобичі, взятої під час Самнітських воєн, і кількість перетворених у рабство бранців були дуже значними. Втім, найважливішим придбанням від завоювань була земля, яка

конфіскувалась у переможених ворогів і використовувалась для колонізації та роздачі окремим особам. Хоча у працях древніх авторів ми майже не знаходимо відомостей з цього питання, практично немає сумнівів у тому, що у склад колоністів входили як римські громадяни, так й інші жителі Італії (латини і союзники).

Цей висновок ґрунтується не тільки на тому, що ми знаємо про колонізацію пізніших періодів [8, XXXIV.42.5-6; XIII.4.3-4], а й на досить простому аргументі демографічного характеру, згідно з яким населення самого Риму було явно недостатньо таких високих темпів переселення, як ті, що згадуються в письмових джерелах. Згідно з повідомленнями стародавніх авторів, у латинській колонії зазвичай мешкало від 2,5 тис. до 6 тис. дорослих чоловіків. Це означає, що з 334 по 263 р. до н. е., протягом яких було створено дев'ятнадцять подібних колоній, у переселенні взяли участь приблизно 70 тис. дорослих чоловіків та їхніх домочадців. При цьому населення самого Риму навряд чи могло витримати такий відтік громадян. Єдиним розумним поясненням фактів, що розглядаються, є те, що істотна частка поселенців походила з союзних громад [43, с. 22].

Участь союзників у заселенні завойованих територій слід протиставити тому факту, що римляни, зазвичай, конфісковували в переможених народів досить великі площі землі. Деякі дослідники порівнюють систему, що використовувалася римлянами, з діями злочинців, які винагороджують своїх жертв, вербуючи їх у банди і пропонуючи отримати частку від майбутніх пограбувань [34, с. 460]. Ця досить похмура, але при цьому дуже влучна аналогія знову повертає нас до питання, навіщо Римській державі треба було вести постійні війни. Будь-яка банда, що поважає себе, дуже швидко розвалилася б, якби її ватажок вирішив зав'язати зі злочинами і «податися в легальний бізнес».

Приєднавшись до широкомасштабного та ефективного процесу завоювань та пожертвувавши своєю політичною незалежністю, італійські союзники Риму отримали безпеку, захист та вигоду за досить помірну плату.

Хоча солдати союзників, які служили в римській армії, ймовірно, нерідко (якщо не завжди) перевершували за чисельністю своїх римських соратників, у пропорції тягар, що лягав на плечі римських громадян, був набагато важчим. Так, в 225 р. до н. е. на частку загонів, укомплектованих римськими громадянами, припадало приблизно 40 % об'єднаної римсько-італійської армії, але водночас римські громадяни становили лише приблизно 27 % загального населення Апеннінського півострова [34, с. 461]. Склавши подібний баланс, ми зможемо зрозуміти ставлення союзників до Риму і пояснити як ефективність, так і злагодженість такої системи.

На жаль, сучасний стан наших знань не дозволяє перейти від цих схематичних узагальнень до оцінки того, як завойовники вплинули на життя людей, які мали нещастя їх пережити, – того, що Тойнбі називає «людським балансом» римської експансії. Єдине, що ми можемо сказати, – те, що з погляду людських страждань, об'єднання Італії під римським пануванням було досягнуто величезною ціною. Особливо сильно від нескінченної низки римсько-самнітських воєн постраждав південь центральної Італії. Звичайно, ми не в змозі визначити точні обсяги руйнувань і втрат, які у найзагальнішому вигляді описуються давніми авторами, та й про наслідки воєн – таких, як масовий голод та захворювання, а також соціальна та економічна дезорієнтація, нам залишається лише здогадуватися. Наявні в нашому розпорядженні свідчення представлені лише окремими зауваженнями та короткими розповідями на кшталт історії про Пірра, яку зберіг у своїй праці Діон Касій: «Пірр злякався, як би в незнайомих місцях римляни не оточили його з усіх боків. Коли ж його союзники стали через це висловлювати невдоволення, він сказав їм, що ясно бачить по самій країні, наскільки вони відрізняються від римлян: адже підлегла римлянам має всілякі дерева, і виноградники, і ріллі, і дорогий сільськогосподарський інвентар, а [землі] його друзів настільки розорені, що навіть не зрозуміти, чи були вони колись населені» [6. IX.40.27].

Отже, бажаючи здобути реванш за попередні поразки, самніти приєдналися до антиримської коаліції етрусків та галлів. Спершу коаліція вела успішні бойові дії, але 295 р. до н.е. вона зазнала першої великої поразки при Сентіні. Це змусило етрусків укласти мир з римлянами, а галлів – відступити на північ. Залишившись наодинці, самніти вже не могли протистояти могутності Риму. До 290 р. до н.е. війна закінчилась розпуском Самнітської федерації, а кожна самнітська громада окремо уклала нерівноправний союз із Римом. На землях самнітів було створено нові римські колонії.

РОЗДІЛ 3. АДМІНІСТРАТИВНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК РИМУ ПІД ЧАС САМНІТСЬКИХ ВІЙН

3.1. Державний лад і внутрішня політика

Протягом періоду воєн за Італію (338-264 рр. до н. е.) Римський союз зазнавав і внутрішніх змін. Саме в цей час почали оформлюватись політичні, соціальні та економічні структури, характерні для класичної Республіки. У сфері політичних інститутів найяскравішою зміною було те, що сенат поступово став основним елементом системи державного управління, а нобілітет перетворився на силу, що контролює сенат. Як конкретно це сталося, сказати досить складно – в основному через брак джерел по III ст. до н. е. Особливо погана ситуація з періодом з 293 по 218 р. до н. е., про який не збереглося взагалі практично ніякої інформації, що стосується внутрішньополітичної історії Риму. Але коли з 218 р. до н. е. повноцінні розповіді Лівія і Полібія відновлюються, то виявляється, що ми вже маємо справу зі стабільним та ефективним ладом, який, зважаючи на все, міцно встановився в Римі протягом кількох десятиліть [44, с. 115].

Саме цю систему спробував проаналізувати Полібій у розповіді про політичний устрій Риму за часів битви при Каннах. Втім, всупереч знаменитій теорії грецького історика про те, що Римська держава була збалансованою сумішшю монархічних, аристократичних і демократичних елементів, для сучасного спостерігача відмінною рисою класичного політичного устрою римської Республіки є її явно олігархічний характер. Політична влада в ній була зосереджена в руках класу заможних землевласників, які монополізували магістратури та з яких комплектувався сенат. Нобілітет був вузьким прошарок політичної еліти у складі вищого стану і складався з патрицій і найбільш впливових плебеїв, які займали курульні посади. Колишні магістрати становили панівну групу в сенаті та

контролювали всю політику держави. Свое почесне становище вони передавали у спадок своїм нащадкам, які таким чином отримували більше шансів на заняття курульних магістратур, коли настав час.

При цьому, однак, усередині вищого стану римського суспільства існувала дуже значна мобільність і нобілітет був дуже далекий від того, щоб бути виключно спадковою групою. Протягом усього республіканського періоду в сенаті завжди було багато «нових людей» (громадян, котрі не мали предків-сенаторів), чиї нащадки вже могли претендувати на курульні посади і навіть на консульство. Самі ж «нові люди», природно, досягали консульської влади вкрай рідко, проте це зовсім не означає, що вищі магістратури монополізували нащадки тих, хто займав їх раніше. Більше того, ми можемо продемонструвати, що в часи Республіки дуже значна частка консулів – можливо, близько 20 % – не мала предків-консулів, а з іншого боку, багато консульських нащадків не могли досягти цієї посади [34, с. 464]. Таким чином, у цей період політична еліта Риму була відносно відкритою групою, заснованою на суперництві і постійно поповнювалися новачками.

Втім, слід пам'ятати і про те, що представники нобілітету володіли владою не тільки через те, що вони обіймали головні посади, а й тому, що мали вплив у сенаті. Тобто перебування на посаді консула, яке давало людині найвищу виконавчу владу терміном на один рік, у довгостроковій перспективі було політично важливим, оскільки вводило його до складу елітної групи консулярів (ексконсулів) – найвпливовішого угруповання сенату, яке відіграло вирішальну роль під час дебатів [43, с. 37].

Римські нобілі обіймали виконавчі посади як протягом дуже коротких періодів (зазвичай рік), а й дуже нечасто – як ми бачили, у перші десятиліття III ст. до н. е. практика ітерації поступово було зведено нанівець. На той час навіть дуже успішний політик навряд чи міг сподіватися, щоб за всю свою кар'єру стати консулом більше одного разу. З іншого боку, всі особи, які займали курульні магістратури, були довічними членами сенату, де, відповідно, згодом зосередилася реальна влада. За часів розвиненої

Республіки магістрати, по суті, підпорядковувалися сенату. Вони обов'язково зверталися до нього перш, ніж зробити будь-яку дію, і практично були пов'язані його постановами. При цьому сенат контролював державні фінанси, призов у військо та командування збройними силами, розподіл магістратських повноважень («провінцій»), відносини з іноземними державами, а також підтримання законності та правопорядку в Римі й Італії. Крім того, він відав усіма справами, пов'язаними з державною релігією. Сенатори були не лише керівниками Римської держави, а й зберігачами політичного досвіду та мудрості, а також охоронцями традиційних моральних цінностей.

Початок перетворення сенату на основний орган державного управління можна віднести до періоду Самнітських воєн. Частково це стало неминучим наслідком зростання Римської держави та ускладнення його діяльності. Втім, настільки ж важливою була зміна характеру самого сенату і способів його комплектування [40, с. 72].

Наші знання про сенат епохи Ранньої Республіки дуже невиразні. Нам дуже мало відомо про його склад і ще менше – про функції. Втім, цілком імовірно, що в архаїчний період сенат виступав насамперед як дорадчий орган (*consilium*), спочатку для царів, а потім для вищих магістратів (консулів і консульських трибунів), які, судячи з усього, самі вибирали собі радників та, відповідно, визначали його склад. Таким чином, сенат не був постійним органом, а змінювався з року в рік на розсуд діючих магістратів [34, с. 465].

Цей загальний висновок зазвичай робиться на підставі дуже важливого уривка з праці Феста, який стверджує, що спочатку особи, виключені зі складу сенату (*praeteriti*), не вважалися такими, що зганьбилися, оскільки консули (або консулярні трибуни), наслідуючи приклад царів, зазвичай набирали туди своїх найближчих друзів з-поміж патрицій, а потім – і з-поміж плебеїв. Згідно з Фестом, ця неофіційна система була змінена за плебісцитом Овінія, який передав ведення сенаторських списків цензорам і зобов'язав їх обирати «найкращих людей з кожного розряду» (хоч би що це означало).

Дата прийняття Lex Ovinia невідома, проте, ймовірно, це сталося у IV ст. до н. е. і однозначно раніше за 318 р. до н. е., коли, згідно з наявною у нас інформацією, сенатори вже вибиралися цензорами. Найважливішим наслідком цього закону було те, що сенатори стали обиратися довічно і їхнє становище більше не залежало від прихильності діючих магістратів. Крім того, визначивши критерії відбору (які, на жаль, нам невідомі), закон також обмежив дискреційні повноваження 54 цензорів. І, хоча він дав їм право викреслювати певні імена зі списку сенаторів, у ньому, судячи зі всього, також обговорювалося, що зі складу сенату можуть бути виключені лише люди, які продемонстрували моральну нестійкість. Таким чином, закон Овінія ознаменував важливий етап у тому процесі, який Моммзен назвав «звільненням сенату від влади магістратів» [44, с. 55].

Зростання впливу та незалежності сенату у III ст. до н. е. служило інтересам найконсервативніших елементів римської політичної еліти. Незалежна влада магістратів була поступово зменшена, дедалі більше обмежувалася участь народу в державних справах. Ці зміни неухильно розмивали зародкову римську демократію, яка іноді проявляла себе у першій половині IV ст. до н. е. На той час політичне керівництво належало харизматичним особистостям, які залежали від прихильності народу, а народні збори відігравали набагато більшу роль в управлінні державою. Найяскравішим прикладом функціонування цієї «плебісцитної» системи є кар'єра Кв. Публілія Філона, чие верховенство у політичній сфері було засноване на народній підтримці під час виборів [34, с. 466]. Закони Філона, прийняті 339 р. до н. е., розвивали принцип народовладдя і викликали ненависть з боку знаті, яка зберігалася аж до самої смерті цього діяча.

Ця ворожнеча досягла найвищої точки у 314 р. до н. е., коли Філон був звинувачений у тому, що брав участь у змові, спрямованій на повалення Республіки. Це вкрай незрозумілий епізод. Лівій – єдиний давній автор, який згадує про нього, судячи з усього, не мав чіткого уявлення про події, що описуються. За словами історика, все почалося з розслідування невдоволення

серед аристократів Кампанії, яке потім, очевидно, поширилося і на Рим, де перетворилося на повномасштабне переслідування осіб, які «влаштували змови проти держави», сходяться на «зібрання під час шукання посад» [8, IX. 26.8-9]. Описувану подію Лівій (чи автор, творами якого він користувався), мабуть, розглядав як реакцію нобілітету на загрозу суперництва з боку «нових людей». У цьому плані його розповідь нагадує раннє згадування про закон Петелія (Lex Poetelia) 358 р. до н. е. На думку історика, це був закон, спрямований проти «домагань» нових людей, «які звикли залицятися до виборців на торгах і гульбищах» [8, VII.15.12], тобто, згортаючи або забороняючи подібну практику, він обмежував свободу кандидатів вести передвиборну агітацію.

В обох випадках згадка «нових людей» виглядає анахронічною, оскільки протягом кількох поколінь після ухвалення законів Ліцинія-Секстія плебеї, які обіймали державні посади, здебільшого були новими в принципі. Крім того, один із звинувачених у зраді в 314 р. до н. е. був патрицієм (М. Фолій). Найімовірніше, що закон 358 р. до н. е. та розслідування 314 р. до н. е. були спрямовані проти демагогічних практик в цілому і являли собою частину ширшої спроби олігархії, що зароджується, закріпити право на зайняття вищих посад тільки за «прийнятними» особами і перешкодити піднесенню харизматичних особистостей [50, с. 41].

Отже, події 314 р. до н. е. можна інтерпретувати з погляду конфлікту між олігархічними нахилами нової «патриціансько-плебейської» еліти та «плебісцитним» лідерством людей типу Кв. Публілія Філона. Існування такого конфлікту може допомогти нам у поясненні неабиякої кар'єри Аппія Клавдія Цека – головної постаті у суспільному житті Риму на рубежі IV–III ст. до н. е. Що важливо, Аппій Клавдій нерідко описується як політичний спадкоємець Філона. Хоча ми не маємо явних свідчень прямої взаємодії між цими двома людьми, вони все ж таки цілком могли бути якимось чином пов'язані один з одним, і до того ж програму Аппія з достатніми підставами. можна розглядати як продовження програми Філона. У 314 р. до н. е. відбувся

суд над Філоном, на якому його виправдали, проте після цього даний діяч зник з джерел, можливо, незабаром після цього він помер. Через два роки, в 312 р. до н. е., Аппій став цензором [34, с. 467].

Хоча на той момент він уже був політичним діячем, що цілком склався, у віці близько сорока років, він ще не зробив нічого такого, що пізніші автори вважали б гідним згадки. Але його цензорство було справді сенсаційним і справило справжній політичний переворот.

Справа полягала в наступному. Насамперед Аппій ініціював будівництво масштабних громадських споруд, які були названі його ім'ям: дороги з Риму до Капуї та першого римського акведука, яким у місто подавалася прісна вода з Сабінських гір. Реалізація обох цих проектів вимагала величезних витрат із громадських фондів. Причому, згідно з одним із джерел, Аппій діяв без санкції сенату і спустошив скарбницю [17, XX.36]. Склавши список senatorів, він викликав гнів правлячих кіл, не включивши до нього деяких людей, які вважалися більш відповідними, ніж багато хто з внесених [8, IX.30.1-2]. Зроблений ним вибір нових senatorів почав вважатися зловмисним і упередженим, причому ще більше обурення викликав той факт, що багато хто з вищезгаданих людей були синами вільновідпущеників.

Найважливішим заходом Аппія Клавдія як цензора була реорганізація триб, яка призвела до збільшення кількості голосів міського пролетаріату в трибутних коміціях. Точний характер цієї реформи не зовсім зрозумілий – Лівій просто згадує про те, що Аппій «зумів підкупити і Форум, і Марсове поле» (тобто, мабуть, трибутні і центуріатні коміції), розподіливши представників нижчих класів (*humiles*) за всіма трибами. Під «*humiles* розумілися», ймовірно, незаможні жителі міста (ремісники, торговці й ін.), які раніше були зараховані до складу лише чотирьох з тридцяти однієї триби і, відповідно, недостатньо представлені у складі коміцій у пропорції до своєї чисельності. Багато хто з цих людей – можливо, дуже значна більшість, – зважаючи на все, були вільновідпущениками або нащадками

вільновідпущеників [34, с. 468]. Реформа Аппія, мабуть, розподілила їх по всіх трибах, включаючи так звані сільські триби, до складу яких до цього входили виключно сільські жителі та землевласники. Захід, що розглядався, мав далекосяжні наслідки – за словами Лівія, він призвів до того, що контроль над коміціями перейшов від «народу розсудливого» («integer populus») до «ринкової кліки», «черні» («forensis factio... humillimi») [8, IX.46.13-14].

Крім того, Аппій втрутився в організацію державної релігії. У творах стародавніх авторів наводиться ціла низка досить цікавих розповідей про його діяльність у цій сфері, але зрозуміти їхнє політичне значення (якщо таке взагалі було) ми не в змозі. Втім, нам однозначно зрозуміло одне: радикальні реформи Аппія викликали шквал протестів з боку консервативних представників нобілітету. Згідно з джерелами, навіть колега Клавдія за цензorstвом, Г. Плавтій, був настільки обурений новим списком сенаторів, що відмовився від посади, залишивши нашого героя на самоті (і розв'язавши йому руки). Також давні автори згадують про те, що після закінчення відведеного йому терміну у вісімнадцять місяців Аппій не склав із себе цензорських повноважень. Більше того, згідно з деякими джерелами, він все ще залишався цензором у 308 р. до н. е., коли балотувався в консули (і досяг успіху) [8, IX.42.3].

Втім, як би там не було, у нас немає жодного сумніву в тому, що заходи, вжиті Аппієм, викликали бурхливий опір. Складений ним список сенаторів не був визнаний консулами 311 р. до н. е., які продовжували скликати сенат за старим списком, складеним попередніми цензорами. Можливо, при цьому консули виправдовували свої дії тим, що, внісши до списку власних клієнтів і не включивши до нього «гідніших» людей, Аппій порушив закон Овінія. У будь-якому випадку плани Аппія щодо сенату були зірвані. Однак, проведена ним реформа триб деякий час залишалася в силі і, згідно з Лівієм, стала безпосередньою причиною того, що в 304 р. до н.е. курульним еділом було обрано Гн. Флавій [8, IX.46.10].

Гн. Флавій, секретар (scriba) Аппія Клавдія, був сином вільновідпущеника і першим представником цього прошарку, який зайняв курульну магістратуру. Представники консервативних кіл прийшли від цього в жах, і багато нобілів відмовилися ставитися до Флавія з повагою, яку, за звичаєм, належало виявляти до курульних магістратів. Лівій також згадує про те, що дехто на знак протесту навіть зняв свої золоті каблучки та військові прикраси. Виступаючи як едил, Гн. Флавій оприлюднив формули судочинства, відомі як *legis actiones*, які раніше були закриті для народу, і розмістив на Форумі календар, в якому були зазначені *dies fasti* – дні, коли було дозволено вести громадські справи. Судячи з усього, у нас немає причин ставити під сумнів ні точку зору, яку поділяли всі давні автори, згідно з якою оприлюднення «Флавієвого права» («*ius Flavianum*» – згідно з пізнішою термінологією) і календаря являло собою політично мотивований акт, ні явні натяки, що наводяться більшістю з них за те, що Флавій при цьому діяв як довірена особа Аппія Клавдія [34, с. 469].

Реакція у відповідь не змусила себе довго чекати. Того ж року, коли Флавій був едилом, цензори Кв. Фабій Рулліан та П. Децій Мус скасували проведену Аппієм реорганізацію і знову прив'язали *humiles* до чотирьох «міських» триб. Потім, коли Гн. Флавій присвятив святилище Конкордії на Коміції (до роздратування найвпливовіших представників нобілітету), було негайно ухвалено закон, за яким заборонялося присвячувати храми чи вівтарі без санкції сенату чи більшості плебейських трибунів [53, с. 90].

Дії, які приписуються Аппію або його довіреним особам, явно вказують на те, що він був радикальним популістом, який ставив за мету домогтися широкої підтримки народних мас. Стародавні автори особливо наголошують на кількості його клієнтів [15, 37; 2, VIII.13.5], а в одному з текстів навіть висунуто припущення, що за допомогою своїх клієнтів він намагався домогтися влади над усією Італією. Ця загальна оцінка Аппія Клавдія як революційно налаштованого демократа дуже добре помітна в джерелах, що дійшли до нашого часу, особливо в Діодора, який наводить найбільш

змістовну розповідь про цензорство даного політика [17, XX.36]. Ця оцінка була прийнята Моммзеном (порівняв Аппія з Клісфеном і Періклом) і досі залишається загально визнаною – незважаючи на заперечення з боку гіперкритиків та ревізіоністів.

Представники пізнішої анналістичної традиції справді виявляли певну ворожість до всього патриціанського роду Клавдіїв, а створене Лівієм шаблонне зображення Аппія Клавдія у вигляді деспотичного і владного патриція дійсно не можна прийняти таким, як воно є (проти нього свідчать навіть факти, що наводяться самим Лівієм). Але, з іншого боку, у нас немає причин сумніватися в загальній схемі дій Аппія, описаній у джерелах, або переінакшувати дані, що наводяться давніми авторами, таким чином, щоб звести цю особу до рівня пересічного політика, не відзначеного якимись особливо визначними звершеннями. У будь-якому випадку, традиційна ворожість до Аппія може відображати риторичну пізніших періодів. Як ми вже бачили, Фабій Піктор мав доступ до джерел, що сягають Фабія Рулліана – особистого ворога Аппія Клавдія [34, с. 470].

Основною складністю при розгляді Аппія як демократа є те, що в низці випадків він виступав як захисник патриціанських привілеїв і противник плебсу. Так було в 300 р. до н. е., коли він активно протистояв плебісциту Огульнія, згідно з яким плебеї допускалися до двох головних жрецьких колегій, а також намагався не допустити плебеїв до консульства. Іншого разу – провести вибори так, щоб консулами стали лише патриції [57, с. 99].

Але, як зазначив Моммзен (навівши як приклади Перікла і Цезаря), аристократична гордість зовсім не суперечить демагогічним методам. Насправді опір Аппія ухваленню закону Огульнія (Lex Ogulnia) не становить серйозної складності, адже цей закон ні в якому разі не був демократичним. Подібно до інших політичних реформ, що проводилися в епоху протистояння патрицій і плебеїв, він приніс користь лише дуже вузькій групі заможних представників плебсу і ніяк не розширив права нижчих верств. Відповідно до закону Огульнія, основні жрецькі колегії перетворилися на замкнуті, що

поповнювалися шляхом кооптації олігархічних угруповань, членство яких було поділено порівну між патриціями і плебеями, що входили до складу нової знаті. Відбір понтифіків та авгурів жодним чином не залежав від волі народу (формування ці колегії шляхом виборів стали набагато пізніше), і будь-яка кандидатура, неприйнятна для аристократичних кіл, могла бути легко відхилена. Сам Аппій не був членом жодної з колегій, що розглядаються.

Що ж до спроб добитися того, щоб консулами були обрані тільки патриції, то найбільш правдоподібне пояснення полягає в тому, що Аппій кидав виклик системі поділу влади між станами, а не власне праву плебеїв на консулат (саме таке тлумачення пропонує Лівій та його джерела) [8, X.15.8-9]. Основною мішенню нападок у цьому випадку були не політичні права плебеїв загалом, а, швидше, привілейоване становище плебейської знаті, яка незалежно від бажань виборців отримувала гарантовану частку вищих магістратур.

Цей момент можна проілюструвати консульськими виборами 297 р. до н. е., на яких одним із кандидатів був сам Аппій [8, X.15.7-12]. Коли зрозуміли, що народ обрав Кв. Фабія Рулліана, який навіть не був кандидатом (будучи чинним консулом, він головував на виборах і формально його кандидатура була незаконна), Аппій запропонував тимчасово відмовитися від правил і визнати консулами і його, і Фабія. Очевидно, саме такими могли бути результати вільних виборів [33, с. 75].

Зрештою Фабій відмовився від посади, дозволивши Аппію Клавдію зайняти патриціанське місце в колегії консулів, і, таким чином, проблема була вирішена. Але при цьому принциповий момент полягав у тому, чи повинні були коміції мати право обирати магістратами будь-кого, незважаючи на правила. Аппій, зважаючи на все, наполягав саме на цьому, посиляючись на один із Законів XII таблиць, згідно з яким треба було «щоразу вважати правочинною ту волю народу, яку він виявить останньою» [8, VII.17.12]. Іншими словами, Аппій намагався довести, що голосування на виборах було

постановою народу і автоматично скасовувало всі попередні законодавчі акти, які могли йому суперечити [34, с. 471].

Лівій прямо говорить про те, що Аппій міркував саме так, коли зазнав нападів за те, що надто довго обіймав посаду цензора [8, IX.33.9]. Повною мірою це помітно в промові, яку, згідно з Лівієм, промовив Аппій Клавдій Красс, дід Цека, під час рогацій Ліцінія та Секстія [8, VI.40.15-20]. Таким чином, аргумент, який Лівій або його джерело приписали роду Клавдіїв, є настільки характерним і настільки явно узгоджується з реальною точкою зору.

Дане припущення видається цілком правдоподібним, враховуючи, що надійна інформація про політичні суперечки цього періоду, ймовірно, здебільшого вже була доступна Фабію Піктору. Крім того, нам відомо, що в писемних джерелах збереглися і слова самого Аппія. До історії літератури він увійшов як батько латинської прози. Йому приписується ряд політичних промов (одна з них, в якій Аппій виступав проти миру з Пірром в 279 р. до н. е., згадується у Ціцерона і трактат з юриспруденції [4, 1.2.2.36]. Крім того, в Римі за часів Пізньої Республіки мала досить широкий вжиток збірка Аппієвих висловів (*sententiae*), яка була відома вже грецькому філософу Панетію (II ст. до н. е.). Найпопулярніший з цих висловів, що дійшов до нашого часу, це приказка *Faber est suae quisque fortunae* (Кожен коваль свого щастя). Ряд праць, які приписувалися Аппію Клавдію, іноді вважаються пізнішими підробками, але вагомих доказів не наводиться. Найголовніше – у традиційному портреті Аппія справді є оригінальні штрихи. Саме це відрізняє його від Фурія Камілла, Манлія Торквата, Валерія Корва та інших «шаблонних» героїв Ранньої Республіки. За влучним зауваженням Де Санктіса, Аппій Клавдій – перша справді жива особистість у римській історії [34, с. 472].

Однак нам цілком зрозуміло, що у своїй політичній діяльності Аппій плив проти течії. Його спроби демократизувати коміції та відстояти їхню верховну владу зрештою виявилися марними – народовладдя в Римі так і не

було встановлено. Результатом політичної боротьби IV ст. до н. е., навпаки, стало формування олігархії, яка опікувалася тільки власними інтересами і вперто трималася за владу, яка обмежувала незалежну політичну діяльність магістратів і одночасно послаблювала теоретичну верховну владу народних зборів [28, с. 202].

Звичайно, з першого погляду цей результат може здатися в чомусь парадоксальним, враховуючи, що політична історія цього періоду розглядалася в римській традиції як довга, але в кінцевому підсумку боротьба за свободу і права римських громадян, що увінчалася успіхом. Крім того, у деяких сучасних дослідників теж можна зустріти твердження про те, що в даний час Рим рухався у напрямку демократії. Але при цьому слід усвідомлювати, що уявлення римлян про свободу (*libertas*) дуже відрізнялися від сучасного (а якщо вже на те пішло, то й від стародавнього) розуміння демократії. Для звичайного громадянина «*libertas*» означала рівність перед законом та право оскарження (*ius provocationis*) довільних рішень магістратів. Обидва ці принципи було оформлено у Законах XII таблиць і підкріплено наступним законодавством – наприклад, закон Валерія (*Lex Valeria*) 300 р. до н. е. підтвердив право оскарження, що належало громадянам [8, X.9.3-6]. Історія самого інституту «провокації» в римській Республіці нам відома дуже погано, а обставини, в яких він функціонував на практиці, викликають бурхливі суперечки. Втім, як би ми не інтерпретували його значення, насправді римський ідеал правової свободи та рівності для всіх громадян ніколи так і не був втілений у реальній політичній свободі чи рівності політичних прав. З політичної точки зору, «*libertas*» була аристократичним поняттям, яке означало безперешкодне функціонування системи ієрархічних інститутів, а також свободу представників еліти відкрито і на рівних правах боротися за політичні посади.

Теорія у тому, що у IV ст. до н. е. Рим поступово розвивався у демократичному напрямі, ґрунтується на тому, що в цей час народні збори поступово отримали право приймати закони, обов'язкові для всіх громадян.

Завершальним кроком у цьому процесі став закон Гортензія (Lex Hortensia), прийнятий за абсолютно невідомих нам обставин – ймовірно, в якийсь момент між 289 та 286 рр. до н. е. З письмових джерел знаємо, що Кв. Гортензій, плебей, про якого більше нічого не відомо, був призначений диктатором, щоб розібратися з плебейськими заворушеннями, спричиненими боргами. При цьому ми не можемо сказати, як виникла ця надзвичайна ситуація або як з неї вдалося вийти (але, що цікаво, закон Петелія 326 р. до н. е., схоже, справді не вирішив боргової проблеми), проте найвизначнішим результатом цієї кризи став закон, який, зважаючи на все, підтвердив принцип народовладдя [30, с. 245].

Втім, це враження є значною мірою оманливим. Розглядати конфлікт між патриціями та плебеями як боротьбу за демократичні права означає неправильно розуміти факти (а також, можливо, потрапити в оману ліберальних помилок). Основна проблема тут, природно, полягає в тому, що очевидний успіх плебсу насправді так і не спричинив встановлення демократичного правління. На цій підставі історики починають говорити про «зрив демократичних планів римською політичною елітою» і доводити, що «ембріональний розвиток» демократії було якимось чином перервано практично в самий момент народження. Інші ж автори припускають, що внаслідок воєн та завоювань Римська держава стало настільки процвітаючою, що народні маси погодилися передати ведення справ сенату і не турбувалися про здійснення тих демократичних прав, які справді зуміли отримати [34, с. 473-474].

Безперечно, у цих припущеннях є певне зерно істини. Пом'якшення – внаслідок успішних завоювань – невдоволення народу своїм економічним становищем, безперечно, призвело до того, що маси мовчазно погодилися з олігархічним правлінням, і створило певний консенсус, який проіснував аж до епохи Гракхів. Втім, це зовсім не означає, що державний устрій Риму був «латентно демократичним» або що народ мав конституційні засоби для того, щоб у будь-який час відкликати свою згоду. Насправді політичні реформи

IV ст. до н. е. скоротили владу плебейських зборів. Як ми вже бачили, найвпливовіші плебеї здійснили свої бажання та отримали доступ до лав знаті, але в результаті перестали представляти політичні інтереси решти плебсу [32, с. 204].

Закон Гортензія, безсумнівно, був дуже важливим вчинком (законодавство братів Гракхів без нього було б неможливим), але з серйозним впливом базових структур римських політичних інститутів. Демократія у Римі так і не виникла, тому що народні збори не могли функціонувати як автономні органи. Вони не збиралися власними силами – як, наприклад, афінська еклесія, а скликалися магістратами – консулами чи преторами, якщо ми говоримо про коміції (повноправні державні збори), і трибуни, якщо йдеться про збори плебсу (*concilium plebis*). Крім того, народні збори не мали жодної ініціативи – вони просто відповідали «так» чи «ні» на запитання (*rogationes*), що ставилися перед ними магістратами, або обирали із запропонованих кандидатів. Відповідно, роль органів, що розглядаються в політиці, була швидше пасивною, ніж активною, і повністю залежала від магістратів, які мали право «радитися з народом» (*agere cum populo*). У цьому сенсі, як зазначив Момзен, кожні вибори, кожна постанова чи кожен судовий вирок були двосторонніми актами [44, с. 69]. При цьому проблема полягала в тому, що дві сторони такого «договору» потенційно, а нерідко й насправді, протистояли одна одній. Магістрати далеко не завжди поділяли інтереси народу і не були зобов'язані їх висловлювати. Хоча посадові особи вибиралися народом, вони не були підзвітні йому протягом терміну своїх повноважень, ні після його закінчення.

Прості громадяни мали дуже невелику свободу слова – у тому сенсі, що вони не мали доступу до будь-яких формальних засобів озвучування власної думки та висування політичних ініціатив. Звертатися до народу та пропонувати законопроекти могли лише магістрати. Громадяни ж не мали права ні обговорювати винесені на їх розгляд пропозиції, ні вносити до них будь-які зміни та доповнення. Звідси випливає, що римський народ міг

відстоювати свої інтереси лише у спілці з магістратами, особливо коли ці інтереси суперечили бажанням правлячого стану. Не дивно, що подібні змови виникали дуже нечасто, а коли це все ж таки відбувалося, олігархічна верхівка все одно могла використовувати безліч різних засобів, щоб зірвати прийняття тієї чи іншої пропозиції – наприклад, за допомогою трибунського вето або шляхом оголошення про несприятливі знаки перед проведенням зборів чи під час них. Коли 133 р. до н. е. плебейський трибун вступив у союз із народними зборами, намагаючись відстояти інтереси бідняків у боротьбі з заможними класами, це, цілком природно, призвело до насильства, кровопролиття та початку римської революції [28, с. 200].

Два моменти доцільно згадати у зв'язку із питанням про рівень демократії у Римі. По-перше, голосування у зборах було організовано за групами, а не ґрунтувалося на простій більшості всіх присутніх та голосуючих. Так було в трибунних коміціях і зборах плебсу, де голосуючими одиницями були територіальні триби, кількість яких після 299 р. до н. е. склало тридцять три (остаточне число – 35 – було досягнуто в 241 р. до н. е. після додавання останніх двох триб). Чотири були «міськими», інші ж іменувалися «сільськими». Сенс цього розмежування полягав у тому, що (після провалу реформи Аппія Клавдія) в сільські триби записувалися тільки землевласники і сільські жителі, тоді як безземельні городяни були прив'язані до чотирьох міських триб і, таким чином, мали дуже обмежене право голосу в пропорції до своєї чисельності. Оскільки народні збори проводилися тільки в Римі, система, що розглядається, особливо сприяла багатим землевласникам, які жили в місті, але мали замські маєтки, і ставила в набагато гірші умови як міський пролетаріат, так і селян, які володіли невеликими ділянками землі, жили на відстані від Риму і з цілком зрозумілих причин практичної якості не могли бути особисто присутніми на коміціях [34, с. 475].

У центуріатних зборах голосуючими одиницями були 193 центурії, розподілені за п'ятьма майновими «класами». Але цей розподіл здійснювався у зворотній пропорції до фактичної кількості громадян, внаслідок чого

найбагатший клас – чисельно відносно невеликий – мав набагато більшу кількість центурій. Разом із вісімнадцятьма центуріями вершників вісімдесят центурій першого класу цілком могли забезпечити абсолютну більшість голосів. На іншому краю центуріатної системи стояли пролетарі, які не відповідали навіть мінімальним майновим вимогам для входження до п'ятого класу та записувалися в одну центурію. Більше того, часто їх взагалі не запрошували на голосування.

Отже, народні збори були організовані таким чином, щоб забезпечити найбільший вплив найзаможніших громадян. Ще одним фактором, який надавав, зокрема, центуріатним коміціям консервативний характер, був поділ центурій на *iuniores* (чоловіків 17-45 років) та *seniores* (чоловіків 46 років і старших). Оскільки й ті, й інші становили однакову кількість у межах кожного класу, старші громадяни, які представляли менше 30 % всіх виборців, у плані політичної ваги більш ніж удвічі перевищували молодших [21, с. 218].

Другий момент полягав у тому, що балотуватися на магістратські посади могли лише представники еліти. Незалежно від наявності офіційного майнового цензу, нам цілком зрозуміло, що висувати кандидатури на неоплачувані посади, які, до того ж, могли бути пов'язані з дуже суттєвими витратами, могли лише багаті люди. Крім того, враховуючи обмеження на передвиборну агітацію та відсутність будь-яких засобів для завоювання популярності серед виборців, людина, яка не мала хороших зв'язків та впливової підтримки, зважаючи на все, взагалі не мала шансів на успіх. Що важливо, саме слово «*nobilis*» у буквальному перекладі означає «відомий».

3.2. Дипломатія Риму

Укладання римсько-самнітського договору 354 р. до н. е. було першим етапом на шляху до розширення масштабів римської дипломатії в Італії. Обидві сторони мали безліч причин для налагодження дипломатичних зв'язків: римляни були зацікавлені в наявності противаги нелояльним латинам, самніти прагнули заручитися нейтралітетом у своїх військових заходах проти кампанців, в той же час загроза спільного ворога в особі галів зближала два народи. Менш головною причиною укладання договору було зіткнення інтересів двох сторін щодо вольських територій. Окремо варто зазначити, що це було саме дотиком, але поки що не зіткненням інтересів, внаслідок чого Рим був готовий піти на компроміс і обмежитися розподілом сфер впливу по річці Лірис [61, с. 338].

До умов угоди також входило укладання «союзу» і «дружби» між двома народами. Союз, ймовірно, носив оборонний характер, оскільки за поновленням договором 341 р. до н. е. самніти відправили римлянам військову допомогу під час Другої Латинської війни 340-338 років. до н. е. Тоді як період 354-290 рр. до н. е. самніти не брали участь у жодній наступальній війні Риму. У свою чергу, «дружба» у договорі могла виступати у значенні «відсутність ворожнечі» або містити умову надання військової допомоги, що тотожно поняттю «союз». Тим не менше, античні автори при описі угод часто вільно використовували обидва терміни, що не дозволяє їх висловити в строго правових формулюваннях [37, с. 125].

Початковий договір між римлянами і самнітами був основою їх подальших дипломатичних взаємин. У римській дипломатії було поширене явище «одного договору», суть якого зводилася до укладання угоди в рамках першого офіційного контакту як основи для подальших взаємин. Якщо договір було розірвано, то після налагодження дипломатичних відносин відбувалося поновлення старої угоди або в початковому вигляді, або із змінами в залежності від нової політичної розстановки сил. Одним із

багатьох договором такого роду були римсько-самнітські угоди 354, 341, 304, 290 рр. до н. е. [61, с. 339].

Стик інтересів та відсутність завойовницьких планів у певних регіонах надавало сенату можливість вирішувати суперечності, що виникали, дипломатичними методами, що виявилось в договорах про розмежування морських сфер впливу з Тарентом, зокрема, в період 320-302 рр. до н. е., а також з Карфагеном у 306 р. до н. е. [42, с. 107].

Пряме зіткнення інтересів і можливість їхнього силового вирішення в більшості випадків, навпаки, призводили до провалу дипломатичних переговорів. Найбільш яскравим прикладом цього були римсько-самнітські протиріччя щодо Капуї в 343 р. до н. е.: самніти вторглися в землі сидіцинів, які запросили допомогу в Капуї, але їх об'єднані війська зазнали поразки. Капуя була змушена вже сама шукати захисту в Римі, що призводить сенат до дилеми – зберегти договір із самнітами, але відмовитися від власних інтересів у Кампанії, або порушити угоду та скористатися сприятливою можливістю. У таких умовах, за даними джерел, Рим спочатку відмовлявся порушувати договір із самнітами, але після кампанського *deditio* (добровільного переходу Капуї під владу римлян) вирішив втрутитися в конфлікт під приводом захисту власної території.

Кампанське *deditio* є одним із найбільш дискусійних моментів в історії римської дипломатії. Одні дослідники беззастережно приймають відомості джерел, інші – дотримуються думки про тимчасовий статус *deditio*, який після втручання римлян у кампанські справи замінили рівноправний союз. Нарешті, треті повністю відкидають добровільне здавання кампанців, наполягаючи на первісному укладенні союзу [80, с. 94].

Позиція прихильників достовірності *deditio* зводиться до лояльного відношенню до повідомлень Лівія та апелювання до античної міжнародної практики добровільної здачі. Однак треба враховувати той факт, що найчастіше сторона, що добровільно підкорялася, була значно слабшою за державу, якій здавалася. Щодо подій 343 р. до н. е. ситуація була цілком

протилежною – Капуя була одним із найбільших міст Італії, а Рим ще не був ключовою силою в регіоні. Внаслідок цього складно уявити, що могутня громада погодилася б на беззастережне підпорядкування третій стороні після єдиної поразки від самнітів. З позиції гіпокритицизму також заперечується *deditio* 343 р. до н. е. на основі його подібності з кампанським здаванням 211 р. до н. е. і розповіддю про початок Пелопоннеської війни. Наступна дипломатична практика Риму показує, що він не прагнув «нав'язувати» добровільну здачу, натомість відкрито виявляючи перевагу одного договору іншому, з власних інтересів. Так, наприклад, у 332 р. до н. е. сенат уклав союз з Олександром Епірським, який воював проти самнітів, що було відкритим порушенням договору 341 р. до н. е. Так само римляни встановили заступництво над вольськими містами Луканія та Фабратерія в 330 р. до н. е., після того, як вони зазнали нападу самнітів [61, с. 341]. Сенат відправив послів до останніх із вимогою припинити агресію. Нарешті, цілком схожа ситуація з проханням кампанії 343 р. до н. е. була в 298 р. до н. е., коли самніти вторглися до землі луканів. Останні, у свою чергу, просили заступництва у Римі, але цього разу сенат навіть не став апелювати до існуючих угод із самнітами, відразу ж уклавши союзний договір із луканами.

Сукупність всіх цих факторів дозволяє припустити, що кампанське *deditio* 343 р. до н. е. було винайдено римськими анналістами з метою виправдати відмову від дотримання договору з самнітами і виставити знаменний етап початку римського завоювання Італії як «справедливу» війну. Очевидно, римляни в 343 р. до н. е. уклали союз із кампанцями [80, с. 109].

Події 343 р. до н. е. примітні також тим, що в римській дипломатії з цього моменту починає широко використовуватися тема «захисту союзників». У період 343-290 рр. до н. е. Рим активно розширив власний вплив, виступаючи на захист аврунків від нападу сидицинів та авзонів у 337-336 рр. до н. е., кампанців у 327 р. до н. е. від набігів неаполітанців, саллентинів у 302 р. до н. е. від вторгнення Клеоніма Лакедемонського. Причому нерідко римляни укладали союз із вже воюючою стороною, тим самим

використовуючи це як привід для військового втручання, що видно на прикладі Капуї в 343 р. до н. е. і Лукан у 298 р. до н. е., які стали приводом для початку Першої та Третьої Самнітських воєн [61, с. 342].

Захист союзників був вагомим приводом для реалізації зовнішньополітичного принципу «справедливої» оборонної війни. У римському трактуванні «справедлива» війна могла бути розпочата лише внаслідок відмови іншої сторони від виконання претензій та вимог феціалів, офіційного оголошення війни з дотриманням релігійних обрядів, а також у разі порушення договору чи образи посла.

Римляни нерідко маніпулювали трактуванням поняття «справедливої» війни, навмисно провокуючи противника першим розпочати бойові дії. Найбільш яскравим виразом цього був початок Другої Самнітської війни: в 328 р. до н. е. римляни заснували колонію у Фрегеллах на самнітській землі, що було актом відкритої агресії та порушенням союзницького договору 341 р. до н. е. Наступного року римляни вторглися у землі Неаполя під приводом відповіді за їхні набіги в кампанські землі. Неаполю було надано дипломатичну підтримку з боку Тарента і військовоу від самнітів і Ноли. У відповідь на це сенат відправив послів до самнітів із звинуваченням у порушенні договору та вимогою припинити агресію. Однак римляни повністю проігнорували звинувачення у відповідь щодо порушення тієї ж союзної угоди й оголосили самнітам війну [84, с. 70].

Такі події є яскравим відображенням двоїстості римської дипломатії та маніпулювання власними принципами міжнародних відносин. Провокація іншого народу за допомогою виведення колонії у його землі була одним із інструментів римської дипломатії для оголошення «оборонної» війни, що знайшло своє відображення також у конфліктах з еквами та марсами у 302 р. до н. е. Проте провокація була фактичною агресією, а поняття «справедливої» війни існувало лише у свідомості самих римлян та його юридичних трактувань [61, с. 343].

У зовнішній політиці Рим багато в чому прагнув використати внутрішні протиріччя, що існували у певному місті чи серед окремо взятого народу. Та сама ситуація з Неаполем показова в цьому плані. Після провалу дипломатичних переговорів римляни взяли в облогу місто, а в 326 р. до н. е. внаслідок таємних переговорів Неаполь був зданий консулу Публію Філону найвищими магістрами Харилаєм та Німфієм. Досить дискусійним є питання про елементи, на які спирався Рим під час проведення таємних переговорів у Неаполі. Одні дослідники пов'язують внутрішні суперечності у місті з боротьбою аристократії та демосу, на які спиралися римляни та самніти відповідно. Інші дотримуються думки, що поряд із соціальними протиріччями у місті також існував етнічний конфлікт, зокрема, що греки підтримували Рим, а оски – самнітів. Можливо, що римлян підтримувала «греко-сабельська аристократія», а самнітів – простий народ, переважно греки. На противагу всьому цьому, А. Пірро стоїть на позиції про поділ Неаполя на партії війни і миру, остання з яких прийшла до влади в 326 р. до н. е. і здала місто римлянам [61, с. 344].

Щодо першої версії, варто погодитися, що в Неаполі, як і в багатьох інших грецьких полісах, справді існував конфлікт аристократії та демосу, проте в даному випадку складно прийняти їх поділ на проримські та просамнітські сили. Якщо в Римі тим часом відбувалася інтенсивна боротьба плебеїв з патриціями, то в Самнітській федерації існувала політична монополія аристократичних родів. Внаслідок цього в неаполітанського демосу не було явних причин підтримувати самнітів, тоді як аристократія мала можливість опертися не тільки на Рим. Також мало ймовірно, що у Неаполі існував етнічний конфлікт, оскільки це суперечить відомостям Страбона. Крім того, Харилай є грецьким ім'ям, а Німфій еллінізованим іменем італійським походженням, що свідчить про етнічну єдність Неаполя в даний період. Виходячи з відомостей Діонісія про дві політичні сили, що борються за мир і за війну, варто погодитися з версією А. Пірро [87, с. 41]. Ймовірно, здавання Неаполя у 326 р. до н. е. стала результатом й не так

соціальної чи етнічної боротьби, скільки перемоги приборчників мир, готових співпрацювати з римлянами.

Версія про послідовну підтримку римлянами аристократичних елементів зараз не знаходить підтвердження. Сприяння насамперед проримським силам, а не лише аристократичним, можна побачити з прикладу взяття Сатрика в 319 р. до н. е. Причому підтримка могла бути і царському роду як, наприклад, щодо етрусської династії Цильнів, якій римляни в 302 р. до н.е. допомогли відновити владу в Арретії. Проте неможливо заперечувати, що найчастіше Рим за втручання у внутрішні справи інших народів використовував аристократію як опорний елемент поширення і підтримки своєї влади. Характерними прикладами цього є надання низки привілеїв кампанським вершникам у 338 р. до н. е. і придушення заколоту «плебеїв та бідняків» у Луканії у 296 р. до н. е. на користь знаті. Однак підтримка аристократії проводилася не з ідеологічних, а насамперед прагматичних мотивів сприяння тим силам, які були готові співпрацювати з Римом [61, с. 345].

Взаємини римлян з іншими народами будувалися з урахуванням власного ставлення до міжнародного право. У 321 р. до н. е. римська армія потрапила в засідку самнітських військ у Кандинській ущелині, внаслідок чого консули та низка старших офіцерів змушені були укласти тимчасову угоду про мир до його ратифікації. Після повернення армії сенат відмовився визнавати дійсним «Кавдинський мир» на тій підставі, що консули та старші офіцери не мали повноважень укласти угоду без одержання згоди Народу [14, 111.109]. Для надання законності власному рішення сенат передав учасників угоди самнітам, але Гай Понтій відмовився приймати видачу і повернув їх назад до Риму, наполягаючи на тому, що вони, як і раніше, пов'язані клятвою. Розмежування повноважень різних магистратур у міжнародних відносинах дозволило сформувати гнучку систему дипломатії, у межах якої на законних підставах можна було відкинути початкові домовленості, неугодні Риму. Але, як і у випадку зі «справедливою» війною,

римляни мали власне трактування поняття «законність», яке існувало лише в їх правовій сфері, тоді як з боку другого учасника угоди, у даному випадку самнітів, відмова від ратифікації фактично була порушенням домовленостей. З цього приводу Лівій у промові самнітського воєначальника Гая Понтія висловив одну з характерних рис римської дипломатії – «обман ви завжди прикриваєте видимістю законності» [8, IX. 11.7].

Аналогічно римляни не приймали норм міжнародного права інших держав. Зокрема, в 320 р. до н. е. Тарент втрутився у Другу Самнітську війну, в ультимативній формі пропонуючи обом сторонам конфлікту скласти зброю, інакше він виступить із військом проти того, хто відмовився [69, с. 238]. Міжнародне арбітражне врегулювання було звичайною практикою в елліністичному світі, але в сприйнятті римлян втручання представлялося як прояв гордовитості тарентійців, які «через заколоти та розбрат безсилі впоратися зі своїми справами вдома і ще претендують відміряти іншим справедливую міру війни і миру!» [8, IX.14.5].

Починаючи з періоду Другої Самнітської війни, в римській дипломатії інтенсивно застосовується практика взяття заручників як гарантія домовленостей. Спочатку це реалізується лише після здачі народу внаслідок військової поразки, наприклад, у випадку з френтанами у 319 р. до н. е. та апулійськими Теаном та Канузією у 318-317 рр. до н. е. Але поступово взяття заручників поширюється і на звичайні угоди, що можна побачити з прикладу Луканії в 298 р. до н. е. Можливо, значною мірою впливом поширення цієї практики в римській дипломатії стали самніти, які застосовували подібні методи під час укладання договору з Луканією в 326 р. до н. е., і навіть Кавдинського світу 321 р. до н. е. Поряд із цим, низка повстань союзних громад після поразок при Кавдії в 321 р. до н. е. і Лавтулах в 315 р. до н. е., мабуть, також могла вплинути на поширення нових методів підтримки лояльності [61, с. 346-347].

У період 343-290 рр. до н. е. сфера дипломатичної активності Риму значно розширюється, він встановлює ряд нових контактів приблизно з 16

народами та містами Італії, до цього моменту не мали жодних зв'язків з квірітами. Проте політика Риму щодо італійських держав у період була значною мірою обмежена, а нові дипломатичні контакти, відображені у джерелах, є багато в чому дискусійними. Угода 332 р. до н. е. з епірським царем Олександром не піддається сумніву за винятком її форми (мирний договір або союзний), то залишається неоднозначним питання про достовірність посольства римлян до Олександра Македонського в 326/323 р. до н. е., а також їх дипломатичного контакту з Родосом у 306 р. до н. е. У період самнітських воєн дипломатія Риму була багато в чому пов'язана з його військовою діяльністю, що і зумовило стрімке збільшення нових контактів в Італії та обмежений зв'язок з нею італійських народів [66, с. 165].

Таким чином, у період самнітських воєн дипломатія Риму зазнавала ряд змін, виникали нові методи реалізації власних зовнішньополітичних інтересів, але також розвивалися вже існуючі форми. Характерними особливостями римської дипломатії в цей період були [61, с. 347]:

- Продовження використання практики «одного договору».
- Розмежування дипломатичних та військових методів залежно від сфери зовнішньополітичних інтересів. У разі зіткнення інтересів та відсутності завойовницьких планів у певних регіонах виникаючі протиріччя вирішувалися дипломатичними методами. Навпаки віддавалася перевага військовим методами, коли відбувалося пряме зіткнення інтересів та існувала можливість силового вирішення міжнародних протиріч.
- Рим практично відкидав принцип «давнини» договору, використовуючи окремі спілки у своїх інтересах.
- З'являється тема «захисту союзників», яка часто застосовується як засіб військового втручання у конфлікт, що вже почався.
- Маніпулювання власними принципами міжнародних відносин. Поширеним стає влаштування провокації, після якої противник починає бойові дії, а Рим виставляє нову війну як «оборонну» та «справедливу».

- Використання внутрішніх протиріч, що існують серед інших народів, для поширення власної влади. Рим підтримував будь-які сили, які співпрацювали з ним, виходячи насамперед з прагматичних мотивів.

- Серед квірит існувало власне розуміння міжнародного права, і заперечувалися його окремі принципи в іноземних формах.

- Інтенсивно застосовується практика взяття заручників як гарантії дотримання договору.

- Розширюється сфера дипломатичної діяльності.

Таким чином, сукупність усіх цих особливостей справила значний вплив зовнішньополітичний успіх Риму під час завоювання Італії та сприяла формуванню однієї з головних рис його дипломатії – двоїстості. Рим різними дипломатичними методами прагнув виставити інші держави винуватцями тих чи інших подій, після чого оголошував їм війну чи виступав на захист їхніх ворогів. Тим самим створювався міжнародний вигляд як «справедливих захисників» своєї землі та інших народів, але насправді Рим був агресором, який використовував маніпуляцію, провокацію та інші засоби для розширення своєї влади.

3.3. Соціально-економічні зміни

Для періоду Самнітських воєн було характерно безприкладне збільшення суспільного та особистого багатства римлян. Найбільш помітними у своїй були земельні надбання. Якщо після Латинської війни 338 р. до н. е. площа *ager Romanus* становила прибіл. 5,525 тис. км², а населення – прибілзно 347,3 тис. осіб, то до 264 р. до н. е. її площа досягла 26,85 тис. км², а населення – 900 тис. осіб. Відповідно до цих показників, римляни володіли білшь ніж 20 % усієї території Апеннінського півострова (прибілзно 125,445 тис. км²) і становили білзько 30 % його населення (за оцінками фахівців, трохи білшьє 3 млн. чол.) [76, с. 149]. Процес експансії спричинив дуже суттєвий перерозподіл земельної власності на приєднаних територіях, де на невеликих наділах розселялися зубожілі римські громадяни. Основні етапи цього процесу були ознаменовані утворенням нових сільських триб: Скаптіїської та Меційської – у 332 р. до н. е., Уфентинської та Фалернської – у 318 р. до н. е., Анненської та Терентинської – у 299 р. до н. е. Подальше великомасштабне розселення римських громадян було здійснено на землях, відібраних у сабінів та претутів після кампаній М. Курія Дентата в 290 р. до н. е. Початкові власники цих земель повністю або частково позбавлялися прав власності. Багато хто з них був убитий, звернений у рабство або виселений в інші області [34, с. 477].

Нааявні у нас джерела не дозволяють з'ясувати, яка кількість людей брала участь у цих проектах, проте припущення про те, що переселенню зазнало від 20 до 30 тис. дорослих римлян з домочадцями, є цілком обгрунтованим. Крім того, римляни та їх союзники отримали вигоду і з заснування латинських колоній, які в період з 334 по 263 р. до н. е. зайняли ще 7 тис. км² завойованої землі та куди переселилося понад 70 тис. чоловіків із сім'ями [81, с. 405].

Збільшення багатства Риму знайшло своє відображення і в розвитку самого міста, а також у зростанні його населення. Доходи від завоювань у

вигляді трофеїв та контрибуцій використовувалися для фінансування програм громадського будівництва в таких масштабах, яких Рим не бачив з часів Тарквініїв. Відповідно до згадок древніх авторів, у 302-264 р. до н. е. у місті було збудовано чотирнадцять храмів, проте це явно неповний список – вісім із чотирнадцяти відомих нам із праці Лівія і належать до періоду до 293 р. до н. е., який описаний в частині «Історії», що повністю збереглася. Крім того, ще кілька храмів, які або не згадуються у творах давніх авторів, або надійно не ототожнюються з будівлями, відомими з інших джерел, знайомі нам за даними археології. Це, зокрема, храми Портуна та Геркулеса Непереможного, а також два храми на площі Ларго-Арджентина (храм С та храм А), які відносяться, ймовірно, до кінця IV – початку III ст. до н. е. [83, с. 55].

Ці суспільні починання свідчать про швидкий розвиток міста на початку III ст. до н. е. Звичайно, визначити точні темпи його зростання та збільшення населення на конкретних етапах практично неможливо, але на основі наявної інформації можна висловити певні припущення. Згідно з однією з оцінок, у середині IV ст. до н. е. населення Риму становило приблизно 30 тис. чоловік, до 300 р. до н. е. воно зросло до 60 тис., а за часів війни з Пірром – перевищило 90 тис. Зрозуміло, ці показники досить приблизні, проте вони, без сумніву, дають цілком вірне уявлення про зростання. Зважаючи на все, на початку III ст. до н. е. Рим уже був одним із найбільших міст Середземномор'я. Дуже вагомою ознакою його зростання була потреба у будівництві акведуків, першим з яких був Aqua Appia, споруджений у 312 р. до н. е., а наступним став Anio Vetus, будівництво якого було розпочато цензором М. Курієм Дентатом у 272 р. до н. е. [34, с. 478-479]

Що стосується постачання продовольством, то місто з населенням у 90 тис. осіб, ймовірно, не могло прогодуватися лише надлишками сільськогосподарської продукції з власної території і змушене було покривати дуже суттєву частку своїх потреб шляхом імпорту. Загалом Риму, судячи з усього, потрібно було понад 18 тис. тонн пшениці (чи продуктів аналогічної калорійності) на рік .

Єдине реалістичне припущення полягає в тому, що необхідні імпортовані товари доставлялися до міста по воді. Оскільки в Остії на той момент ще не було діючої гавані (невелике римське поселення, засноване на початку IV ст. до н.е. Portus Tiberinus – річкової пристані навпроти східного краю Тибрського острова [86, с. 37]).

Літературна традиція підтверджує, що Тібр використовувався для ввезення зерна з самого початку республіканського періоду (якщо не раніше). У творах давніх авторів згадується низка випадків браку продовольства, коли римляни змушені були закуповувати найнеобхідніше у Етрурії, Кампанії та Сицилії. До всіх цих місць з Риму можна було дістатися річками або морем. Розповідаючи про події 411 р. до н. е., Лівій прямо повідомляє про те, що зерно було привезено до Риму по Тибру з внутрішніх районів Етрурії, а також морем – з прибережних районів Етрурії та з Сицилії [8, IV.52.5-8].

Звичайно, достовірність цих згадок про події V ст. до н. е. викликає дуже істотні сумніви, проте на даний момент більшість учених готова прийняти їх. Певний аргумент на користь подібної точки зору є тим фактом, що стосовно IV ст. до н. е. у джерелах зустрічається набагато менше згадок про нестачу зерна. Для цього є дві причини. По-перше, у IV ст. до н. е. була здебільшого усунена одна з основних причин продовольчої кризи – ворожі напади: як ми вже бачили, римляни намагалися вести війни на території інших народів, а не на своїй власній; по-друге, зростання міста викликало необхідність ввозити хліб на постійній основі, а не тільки в моменти виняткового дефіциту. Крім того, військова міць римлян тепер була настільки значною, що вони, без сумніву, могли отримати все, що їм потрібно, за потреби силою і, відповідно, мінімізувати наслідки продовольчої кризи. Втім, навіть незважаючи на це, нестача продуктів харчування все ж таки час від часу виникала – наприклад, у 299 р. до н. е. [8, X.11.9].

Використання Тибру для перевезення зерна цілком природно ставить питання про масштаби й характер морської торгівлі Риму загалом. Археологічні дослідження показали, що район тибрської пристані дуже часто

відвідувався торговцями, починаючи з дуже віддаленої епохи, однак для вирішення питання, яке ми розглядаємо, ще більш важливим є те, що в кінці IV ст. до н. е. на згаданій території здійснювалася дуже активна забудова. Саме до цього періоду відносяться найдавніші верстви храму Портуна, а також храм Геркулеса Непереможного, що розташовувався поряд із Великим вівтарем (Ага Махіма). Великий вівтар теж був місцем відправлення культу Геркулеса і був здавна пов'язаний із зовнішньою торгівлею. При цьому, звичайно, було б дуже привабливо припустити, що будівлі, що належать до кінця IV ст. до н. е., відображають зростання важливості морської торгівлі для Риму в аналізованій період. Крім того, дослідниками було висунуто дуже цікаве припущення про те, що забудову вищезгаданої частини міста слід віднести до часу цензорства Аппія Клавдія, оскільки саме він реформував священнодійства, що відбувалися на честь Геркулеса на Великому вівтарі, перетворивши їх з культу роду Потіцій в загальнодержавний [34, с. 482-483].

Варто також згадати про те, що уявлення про Рим як великий центр імпорту суперечить загальноприйнятому погляду на римську економіку на початку III ст. до н. е. Згідно з цим поглядом, Рим аналізованого періоду був простою сільськогосподарською громадою з практично натуральною економікою і дуже невеликими обсягами торгівлі. Місцеве ремісничє виробництво знаходилося на зародковому рівні та відрізнялося невисокою якістю виробів – предмети розкоші, знайдені на території Риму, зважаючи на все, були привезені з більш розвинених виробничих центрів Етрурії, Кампанії або Великої Греції. Представники римського правлячого стану були людьми дуже простими в культурному плані й не особливо багатими у порівнянні з елітами інших народів чи стосовно широких верств землеробів. Давні автори розповідають чимало історій про сенаторів з мозолистими руками, які самі працювали на своїх полях, жили в жалюгідних халупах і харчувалися ріпою. Зрештою, найголовніше, що римляни були абсолютно байдужі до мореплавства. Згідно з Сенекою, першою людиною, яка переконала їх вийти в море, був консул 264 р. до н. е. Аппій Клавдій Каудекс. Полібій розповідає

про те, що у 260 р. до н. е. римляни взагалі не мали ресурсів для ведення морської війни, оскільки «ніколи раніше не думали про море» [87, с. 29].

Втім, цей традиційний погляд викликає певні сумніви і в тій крайній формі, в якій він описаний вище, звичайно, є неприйнятним. Ми не повинні розуміти буквально слова Полібія або всерйоз приймати пасаж Сенеки. Заснування берегових фортець, виведення латинської колонії на Понтинські острови та плебісцит Деція 311 р. до н. е., згідно з яким у Римі було створено невеликий флот під керівництвом двох флотоводців («*duumviri navales*»). Все це показує, що наприкінці IV ст. до н. е. римляни байдуже ставилися до питань військово-морської оборони. Втім, метою згаданих вище заходів була насамперед охорона узбережжя Лація від піратів або ворожих нападів і, ймовірно, надання допомоги сухопутним силам з моря (як, наприклад, у 310 р. до н. е.). Відповідно, вони можуть не мати взагалі жодного відношення до питання про те, чи Рим був центром торгівлі. При цьому цілком справедливим також залишається висловлене традиціоналістами міркування, згідно з яким у джерелах, які ми маємо, неможливо знайти будь-яких вказівок на те, що Римська держава проводила хоч якусь «торгову політику». Звісно, у другому договорі між Римом і Карфагеном, укладеному 348 р. до н. е. (і, згідно з Лівієм, відновленим у 305 р. до н. е.), містяться статті щодо торгівлі, але, оскільки в них передбачається можливість відвідання римськими торговцями Сицилії чи Африки, слід визнати, що основною метою цих статей однозначно був захист комерційних інтересів Карфагену, а не Риму (текст договору подано в Полібія) [34, с. 484].

З іншого боку, навряд чи можна серйозно стверджувати, що римляни взагалі не торгували. Дані археології переконливо свідчать, що на рубежі IV–III ст. до н. е. Рим був досить значним центром ремесла і торгівлі. Як завжди, найбільш численна категорія археологічного матеріалу в даному випадку – це кераміка, і та інформація, яку вона нам надає, є вирішальною. У дослідників практично немає сумнівів у тому, що на початку III ст. до н. е. у Римі вироблялося безліч різних керамічних виробів, включаючи дуже

високоякісний посуд. Археологами виявлено як розписні посудини типу «Генуцилія», так і чорнолаковий посуд, найбільш цікавими зразками якого є покули (витончені судини для пиття). Втім, найхарактернішою групою керамічного матеріалу є прикрашені невеликими рельєфними штампами чорнолакові посудини, які були зроблені в римській майстерні, відомій нам під назвою *Atelier des petites estampilles* (Майстерня маленьких штампів). Говорячи про ці високоякісні вироби, які у перші роки III ст. до н. е. вироблялися в дуже істотних кількостях, слід неодмінно згадати про те, що вони досить широко експортувалися. Посуд, що згадувався, виявлений не тільки в багатьох частинах Центральної Італії, але і по всьому узбережжю Південної Франції і Північно-східної Іспанії, на Корсиці, в пунійській частині Сицилії, а також на карфагенській території у Північній Африці [34, с. 484].

При цьому дуже важливо чітко усвідомлювати обмеження, характерні для свідчень. Ми цілком обґрунтовано можемо припустити, що поширення знахідок римської витонченої кераміки є лише верхівкою айсберга і вказує на досить широкий географічний розмах торгівлі – причому не лише керамічними виробами, а й іншими товарами. Але при цьому ми не здатні ні реконструювати зміст, обсяги чи механізми цієї торгівлі, ні оцінити її загальну економічну важливість. Наприклад, ми не можемо сказати, який відсоток римського валового продукту (який нам теж невідомий) припадав на частку ремесла і торгівлі [88, с. 47].

Втім, ті свідчення, які є в нашому розпорядженні на даний момент, все одно підтверджують думку, яка якісно відрізняється від традиційних уявлень, згідно з якими Рим III ст. до н. е. був простою сільською громадою. При цьому слід особливо наголосити на тому, що перші прихильники традиційної точки зору зовсім не намагалися створити якусь «примітивістську» модель римської економіки початку III ст. до н. е. у манері кембриджської школи. Навпаки, вони були «модерністами», які, спираючись на ймовірно примітивний характер Риму, прагнули саме ізолювати його від передових

економічних і культурних умов, що панували на початку III ст. до н. е. у інших регіонах Середземномор'я (і навіть Італії) [34, с. 485].

Але неупереджена оцінка археологічних даних переконливо демонструє, що в аналізований період Рим був ні ізольованим, ні відсталим у культурному плані. Про високий рівень матеріальної культури свідчить не тільки продукція керамічних майстерень, а й весь комплекс знайдених артефактів: теракотові статуетки та мініатюрні похоронні вівтарі («арули»), різьблені надгробні пам'ятники з каменю (серед яких почесне місце займає саркофаг консула Корнелія Сципіона Барбата), вироби з бронзи і навіть фрагмент надзвичайно витонченого фрескового живопису. Виявлений у гробниці на Есквіліні, цей фрагмент зображує історичну сцену за участю Кв. Фабія. Згідно з найбільш правдоподібною інтерпретацією, дана гробниця належала Кв. Фабію Рулліану, а картина являла собою частину ілюстрованого оповідання про деякі епізоди Самнітських воєн. Найкрасивішим же зразком майстерності римських ремісників періоду, що зберігся до нашого часу, є Циста Фікороні – вкрита майстерним гравіюванням бронзова скринька, виявлена в одній із гробниць Палестрини (Пренесте). Один із провідних дослідників датував її приблизно 315 р. до н. е. [93, с. 18]. У написі на ручці йдеться, що Циста була зроблена в Римі майстром на ім'я Новий Плавтій. Хоча розглянуту знахідку дослідники іноді залишають осторонь як унікальний виняток, у нас насправді немає причин підозрювати, що Циста Фікороні не є типовим прикладом бронзових виробів, які вироблялися в римських майстернях на рубежі IV-III ст. до н. е. Її винятковість полягає лише в тому, що це єдина, безперечно, римська циста, що збереглася до нашого часу.

Крім того, згідно з повідомленнями давніх авторів, у цей період в Римі, почали споруджувати бронзові статуї, зокрема, кінну статую консула 306 р. до н. е. Кв. Марція Тремула та бронзову скульптурну групу, яка зображала близнюків Ромула та Рема з вовчицею і була встановлена у 296 р. до н. е. курульними еділами Гн. та Кв. Огульнями. Ці двоє також помістили бронзову

статую Юпітера в колісниці, запряженій четвіркою коней, на даху Капітолійського храму – замість теракотової статуї, яка стояла там з кінця VI ст. до н. е. Через три роки на Капітолії були споруджені величезні бронзові статуї Юпітера і Геркулеса, а на Коміції, згідно з досить дивною історією, яку розповідає Плійній, римляни встановили статуї Піфагора і Алквіада – «наймудрішого і найхоробрішого з греків». Єдиним зразком республіканської бронзової скульптури, що зберігся до нашого часу, є голова так званого Капітолійського Брута. Хоча дослідники зазвичай відносять її саме до періоду, що розглядається, датування і навіть автентичність «Брута» досі викликає чимало суперечок [34, с. 486].

Єдиним свідченням, яке суперечить подібному уявленню про Рим як про процвітаюче і вишукане місто, є те, що в пізнішій традиції його аристократичні лідери зображуються як зразок поміркованості та простоти. Але насправді передбачувана бідність людей типу М. Курія Дентата та Г. Фабриція Лусціна є міфом. Історії, які розповідають про них давні автори, набагато більше говорять нам про пізнішу римську ідеологію, ніж про економічні умови початку III ст. до н.е. В будь-якому разі реальне економічне становище описуваних людей цікавило згаданих вище авторів набагато менше, ніж той моральний приклад, який вони подавали. Тут слід зазначити, що аналізовані повчальні розповіді практично однозначно поширювалися Катонем Старшим, який описував Дентата і йому подібних за власним прикладом і, звичайно, було б нерозумним, реконструюючи спосіб життя римських аристократів III ст. до н. е., ґрунтуватися на ідеологічних конструкціях Катона [74, с. 138].

Далі характер описуваних економічних і культурних змін можна також проілюструвати, розглянувши три особливі тенденції, які намітилися в епоху завоювань. По-перше, це був розвиток рабства. Ми вже бачили, що у IV ст. до н. е. Рим був на шляху до того, щоб стати рабовласницькою державою, а зафіксовані для початку III ст. до н. е. випадки масового звернення до рабства, зважаючи на все, дуже сильно сприяли розвитку даного процесу.

Звичайно, у нас досить мало інформації про його соціальні та економічні наслідки, але ми цілком здатні скласти досить правдоподібне уявлення про зміни, що відбувалися.

Насамперед ми маємо певні підстави припускати, що багато рабів працювало в будинках римських багатіїв, і навіть на торгових і ремісничих закладах міста. Вони збільшили чисельність міського населення та згодом змінили його склад. Протягом усього періоду Республіки основною причиною зростання чисельності міського плебсу було ввезення та подальше звільнення рабів. Як ми вже бачили, соціальні наслідки цього процесу починали відчуватися вже за часів цензорства Аппія Клавдія [34, с. 487].

Крім того, дуже ймовірно, що рабська праця широко використовувалася у сільському господарстві. Це твердження спростувати досить складно, навіть якщо погодитися з істинністю оповідань, що моралізують, про те, що сенатори III ст. до н. е. самі обробляли власні поля. Досить згадати дуже показову історію про Катона, який пишався тим, що юнаком працював разом зі своїми рабами [31, с. 59].

Поширення великих маєтків, на землях яких використовувався рабська праця (*latifundia*), дослідники зазвичай відносять до часу після Другої Пунічної війни, але це припущення точно не підтверджується. Навпаки, ми маємо вагомі причини вважати, що раби працювали на землі, починаючи з кінця IV в. до н. е. Це твердження ґрунтується на трьох взаємопов'язаних аргументах. По-перше, як ми вже бачили, зникнення боргової кабали (офіційно скасованої законом Петелія 326 р. до н. е.) мало породити потребу в альтернативному джерелі трудових ресурсів для роботи на полях багатіїв – потребу, яку могли задовольнити лише раби. По-друге, збіднілі селяни, звільнившись від залежності, залишилися майже без засобів для існування – крім своїх ділянок, обсяг яких був явно недостатнім, щоб прогодувати сім'ю. Вихід із цього важкого становища забезпечили успішні війни та колонізація завойованих територій. По-третє, масове переселення десятків тисяч бідних селянських сімей призвело, швидше за все, до поступового опустіння старої

ager Romanus – явища, яке справді згадується в джерелах класичного періоду, і мало на увазі радикальні зміни в організації земельних володінь та способів їх експлуатації. Зважаючи на все, земля виявилася сконцентрованою в рамках великих володінь і стала оброблятися рабами, які замінили собою колишніх дрібних землевласників [34, с. 488].

Розглянута модель передбачає існування постійного обміну населенням. Бідні римські громадяни вирушали колонізувати землі, чії корінні жителі потрапляли до Риму як раби. Цей процес ускладнювався змінами у сфері відносного розподілу населення на старій ager Romanus, які насамперед полягали у зростанні частки міських жителів та у відповідному скороченні сільського населення [40, с. 53]. При цьому ті самі землі тепер оброблялися меншою кількістю людей, оскільки останні були рабами, їх можна було більш активно експлуатувати та ефективніше організувати для отримання більшого обсягу надлишків. Підвищення продуктивності, у свою чергу, стимулювалося розвитком міського ринку в Римі, що розростався і процвітав.

Внаслідок відсутності конкретних свідчень дана реконструкція повинна залишатися гіпотетичною, проте її безперечною перевагою є те, що вона добре пояснює масове поневолення захоплених у ході воєн бранців (яких потрібно було якось використати) та економічне зростання, на яке вказує збільшення кількості римлян, які не займалися сільськогосподарською працею.

Другою показовою тенденцією є поява перших римських монет. Звичайно, питання про те, коли, де і чому Римська держава почала карбувати монету, викликають дуже бурхливі суперечки, пов'язані з багатьма складними проблемами технічного характеру. Коротко представимо найбільш переконливу сучасну реконструкцію, з урахуванням того, що деякі її моменти все ще викликають чимало сумнівів.

Використання металевих грошей являло собою грецький звичай, який був досить рано принесений до Італії жителями міст Великої Греції. Монети,

що карбувалися італійськими греками, мали переважно локальне ходіння, але до кінця IV в. до н. е. почали проникати у деякі регіони південної Італії, населені корінними народами. Більше того, до цього часу власні монети почали карбувати за грецьким зразком і деякі негрецькі громади (особливо в Кампанії, а також в Апулії та Ауканії). Карбування монет без істотних перерв тривало ще й у деяких грецьких містах, які наприкінці V ст. до н. е. були захоплені племенами, які розмовляли мовами оскської групи (наприклад, у Кумах) [46, с. 19].

Перші римські монети були викарбувані від імені Республіки у Кампанії. Таким чином, виникнення в Римі монетної системи стало наслідком його політичного втручання у кампанські відносини. Найдавніші «римсько-кампанські» монети датуються IV ст. до н. е. і відносяться до одиничних та спорадичних випусків. Найпершою, ймовірно, була група бронзових монет із головою Аполлона на аверсі та зображенням бика з людською головою та грецькою легендою «ΡΩΜΑΙΩΝ» на реверсі. Ці типи є суто неаполітанськими, на підставі чого цілком можна припустити, що монети, що розглядаються, були викарбувані в Неаполі незабаром після укладення договору з Римом в 326 р. до н. е. і, можливо, на згадку про нього. Ймовірно, вони мали ходіння тільки в Кампанії і значно більшою мірою відносяться до історії грошового обігу в Неаполі, ніж у Римі [34, с. 489].

Набагато важливішим є перший випуск римських срібних монет – дидрахм із зображенням голови Марса на аверсі та голови коня та легендою «ROMANO» на реверсі. Очевидно, це був одиничний випуск, який датується приблизно 310 р. до н. е. Судячи з кількості штемпелів, у його рамках було викарбувано чимало монет, які мали дуже широкий обіг. Місце карбування невідоме, але, ймовірно, це теж було одне з кампанських міст – для виготовлення монет використано неаполітанський ваговий стандарт. Одиничний випуск такого роду практично однозначно був викарбуваний для конкретної мети, ймовірно, для реалізації якогось проекту, який вимагав великих витрат з боку держави. Найімовірніший варіант – це будівництво

Аппієвої дороги (Via Appia) у 312-308 рр. до н. е. І знову дуже значне нововведення, зважаючи на все, пов'язується з ім'ям Аппія Клавдія Цека .

Спороличні одиничні карбування, згадані вище, поступилися місцем регулярному випуску римських монет лише під час війни з Пірром, яка, очевидно, стала переломною подією історії грошового обігу в Італії. Військові потреби змусили багато грецьких міст зменшити вагу своїх монет, а деякі взагалі припинили їхнє карбування. З іншого боку, на землях Італії, не зайнятих греками, металеві гроші отримали набагато ширше ходіння, ніж раніше, і вперше проникли в Самній і центральні Апенніни [89, с. 230]. Все це було наслідком активності римлян та практично однозначно відбивало той факт, що люди зі згаданих регіонів почали служити в союзних загонах римської армії.

Під час війни з Пірром побачив світ другий випуск римських срібних дідрахм (із зображенням Аполлона на аверсі і коня, що скаче, і легендою «ROMANO» – на реверсі) і почали з'являтися дуже примітні серії бронзових монет. Бронзові монети частіше відливали, а не карбувалися, і їх вага становила один фунт (асс – 324 г) або певну частку фунта (семіс, трієнт, квадрант і т. д.) . З литими бронзовими монетами були тісно пов'язані великі бронзові зливки в у вигляді бруска вагою близько п'яти фунтів. Це була дуже характерна форма, яка не зустрічалася більше ніде за межами Апеннінського півострова. При цьому, проте, в центральній Італії подібні монети були поширені досить широко і вироблялися в багатьох центрах, переважно – якщо не виключно – наслідування Риму [34, с. 491].

Точно невідомо, коли перші срібні монети були викарбувані в самому Римі (а не в Кампанії), проте, найімовірніше, це був 269 р. до н. е., що давні автори вважали переломним моментом в історії римської срібної монети. Цього року, ймовірно, було викарбувано дуже великий випуск срібних дідрахм із зображенням Геркулеса на аверсі та вовчиці з близнюками та легендою «ROMANO» – на реверсі. Ці монетні типи дуже цікаві та нагадують про те, що металеві гроші були засобом, за допомогою якого

держава могла заявити про себе всьому світу. Після згаданих вище монет напередодні Першої Пунічної війни було випущено серію дідрахм із зображенням голови богині Роми в шоломі на аверсі та богині Вікторії, з написом «ROMANO» – на реверсі. Подібні типи явно вказують на зростаючу впевненість Риму у власних силах та усвідомлення своєї величезної могутності [79, с. 314].

З економічної точки зору, запровадження монетної системи як таке не відіграло величезної ролі. Важливим моментом у ранній історії грошового обігу було офіційне визнання певної кількості металу грошовою одиницею незалежно від того, чи мала ця фіксована одиниця форму монети. У Римі такою фіксованою одиницею був асс – фунт бронзи, який був офіційною мірою вартості задовго до появи монет – так, наприклад, грецький історик Тімей, зважаючи на все, приписував введення асса царю Сервію Туллію (це найбільш вірогідна інтерпретація дуже сумнівного тексту). Втім, як би там не було, історія грошового обігу в місті почалася задовго до IV ст. до н. е.

З цього зрозуміло, що пояснення запровадження монетної системи у Римі у принципі доволі складне. Як правило, стародавні держави випускали монети швидше через фінансові, ніж через економічні причини. Інакше кажучи, монетна система забезпечувала дуже зручний засіб для розподілу військового прибутку або здійснення виплат великим групам людей, наприклад, солдатам або працівникам. Монети не випускалися для полегшення процесу обміну чи сприяння проведенню певної кредитно-грошової політики. Римляни IV ст. до н. е., зважаючи на все, ухвалили рішення про випуск металевих грошей переважно з міркувань престижу [46, с. 20]. Економічне значення такого кроку було, мабуть, мінімальним, але, з погляду культури, поява римських монет стала подією величезної ваги. Монети були грецьким винаходом, і те, що римляни стали їх використовувати, свідчить про свідому спробу увійти в культурне середовище елліністичного світу. Це підводить нас до останньої з трьох тенденцій, а саме до зростаючого впливу еллінізму на життя міста.

Вплив грецької культури на Рим можна простежити від початку його історії. Дані археології показують, що грецькі артефакти та технічні прийоми проникали до центральної Італії вже у VIII ст. до н. е., а в архаїчну епоху еллінські ідеї вельми глибоко впливали на політичні, юридичні та релігійні інститути міста на Тибрі. Але протягом V ст. до н. е. контакти Риму з грецьким світом скоротилися, оскільки місто вступило у тривалу смугу кризи та ізоляції [34, с. 492].

Коли ж у другій половині IV ст. до н. е. місто перетворилося на потужну воєнізовану державу, відносини з грецьким світом були відновлені на нових засадах. Вплив грецької культури, що відновився, виявлявся при цьому не тільки в пам'ятках і артефактах (у силу того, як Рим, разом з іншою Італією, переймав елліністичні стилі та техніки), а й у сфері політики та релігії. Є безперечним, що лідери типу Кв. Публілія Філона і Аппія Клавдія Цека зазнали дуже сильного впливу демократичних політичних ідей і практик. Що особливо цікаво, перший зі згаданих діячів, наскільки ми знаємо, був першим представником римської знаті, який узяв собі грецьке прізвисько. Трохи пізніше його приклад наслідували П. Семпроній Соф (консул 304 р. до н. е.) і Кв. Марцій Філіп (консул 281 р. до н. е.) [25, с. 183].

Крім того, у розглянутий час у Римі з'являється ціла низка грецьких культів – перш за все, звичайно ж, культ бога-цілителя Ескулапа, якому в 291 до н. е. було присвячено храм на Тибрському острові. У період Самнітських воєн римляни заснували цілу низку войовничих культів: Вікторії (Перемоги), Юпітера Переможця, Белони Переможниці та Геркулеса Непереможного. Ці «переможні культури» були, очевидно, засновані на зразках еллінізму.

На відміну від односторонніх відносин архаїчної епохи, тривалі та не завжди безхмарні відносини, які зав'язалися у IV ст. до н. е., були взаємними. Римська захопленість грецькою культурою супроводжувалася пильною увагою, яку греки стали приділяти місту на Тибрі. Список грецьких інтелектуалів, які в цей період цікавилися Римом і римлянами, дуже нагадує

справжній довідник грецьких мислителів того часу: філософи Аристотель, Феофраст і Гераклід Понтійський, історики Дуріс, Ієронім, Каллій і Тімей, поети Каллімах і Лікофрон. Свідчення цього добре відомі та вже багато разів ставали предметом окремого дослідження [34, с. 493].

Греки намагалися зрозуміти маловідому італійську республіку, яка з нічого перетворилася на світову державу і 275 р. до н. е. здобула вражаючу перемогу у війні з Пірром. Але й римляни, зважаючи на все, теж прагнули пристосуватися до того стану, в якому опинилися. Захоплене запозичення елліністичних зразків було частиною цього пошуку своєї ідентичності. Це стало очевидним наприкінці III ст. до н. е., коли Фабій Піктор представив на суд публіки повний переказ римської історичної традиції. Його «Історія Риму» – перша із створених самими римлянами – була написана грецькою мовою.

ВИСНОВКИ

Серія збройних конфліктів між Римською республікою і самнітами, відома як самнітські війни, розпочалася через намагання обох сторін поширити свій вплив на Кампанію – родючу й багату область Центральної Італії. Прагнучи збільшити територію для надання нової землі колоністам, римляни стикнулися із самнітами. Їхня боротьба за цю область стала причиною перших двох самнітських воєн. Усунення ж загрози з боку самнітів римському пануванню в Середній Італії стало головним результатом Третьої Самнітської війни.

Падіння етрусської могутності в Римі дало можливість розширити свої володіння самнітським племенам, які жили в гірській країні між Кампанією та Апулією. Самніти досягли значних успіхів: підкорили всю Кампанію, а потім більшість грецьких колоній на півдні, де зазнали сильного впливу еллінської культури. На противагу римлянам, які приєднували до свого міста нові області, самніти, підкорюючи чужі племена, самі розсіювалися по нових територіях, нерідко ворогуючи між собою. Найбагатше на той час місто Італії, – Капуя, – попросила римлян захисту від гірських самнітів. У 343 р. до н. е. до Риму прибуло посольство. Нова область привернула увагу римлян, які намагалися налагодити з нею низку адміністративних та економічних зв'язків, зміцнити мережею фортець. Ставала очевидною неминучість боротьби з самнітами, які протестували проти права римлян встановити контроль над общинами Кампанії. З одного боку, пряме втручання у конфлікт порушило б договір 354 р. до н. е. між Римом та самнітами; з іншого – протекторат над найбагатшим торговим містом Кампанії було для римлян великим здобутком. Вихід було запропоновано такий: жителі Капуї фактично отримували римське громадянство із збереженням внутрішнього самоврядування, а в місті було залишено римський гарнізон.

Самніти зі свого боку теж усвідомлювали неминучість конфлікту з Римом і робили спроби знайти союзників, але незабаром переконалися, що їм

треба розраховувати майже виключно на себе і що в кращому разі їх успіхи зможуть спонукати інші племена приєднатися. Особливо корисним для самнітів була б допомога Тарента і луканців, але такі бажані союзники ухилилися від участі у майбутній боротьбі: Тарент – через недалекоглядність свого демократичного уряду, а луканці – тому, що спокусилися пропозиціями союзу з боку римлян і вважали за краще спрямовувати свої сили на більш близьку та легку справу – набіги в багатий регіон Тарента. Дізнавшись про захоплення Капуї, самніти тут же демонстративно вирушили грабувати Кампанію, тим самим змусивши римлян оголосити їм війну. Підсумком війни стало укладання нового договору, згідно з яким відновлювався затверджувалася існуюча ситуація: римляни залишалися в Капуї, а самніти – у Теані.

Після кількох років напружених відносин між Римом і самнітами через незначний привід знову спалахнула відкрита війна: римляни готувалися захопити Неаполь, а самніти випередили їх і розмістили там свій гарнізон. Рим підтримав багату еліту міста, а самніти – демократів. Римляни негайно оголосили Неаполю війну, а вже через рік це місто та найближчі до нього Вольтурна, Нуцерія, Геркуланум здалися римлянам. Внаслідок зради знаті римляни захопили місто та перенесли військові дії на територію Самнітської федерації. Перші чотири роки у війні перевага була явно на боці Риму, і коли самніти запросили миру, то їх прохання було відкинуто. Не маючи досвіду ведення бойових дій у гірських умовах, римські війська потрапили в засідку в Кавдинській ущелині (321 р. до н. е.). Обидва консули на чолі могутньої армії, керуючись недостовірними чутками про облогу фортеці, рушили до неї та потрапили в пастку, римські солдати опинилися в полоні. Самнітський воєначальник Гавій Понтій погодився відпустити армію за мізерну, по суті, винагороду – консули від імені Риму зобов'язалися поступитися кількома незначними округами, але, разом з тим, це відбулося з великим приниженням: армія повинна була видати зброю, пройти під шибеницею і залишити в якості заручників знатних вершників.

Коли армія з ганьбою з'явилася в Римі, сенат відмовився ратифікувати мир та відіслав самнітам консулів, які його підписали, надав можливість їм чинити як завгодно із заручниками і продовжив війну. Крім того, що консули не мали повного права укладати остаточний мир без сенату і народних зборів, римляни вже вважали себе великим народом, який не поступається своїми володіннями, а угоди про поступки не є моральними зобов'язаннями. Зі іншого боку саме самніти проявили себе у цій справі великим і благородним племенем: вони не піддали заручників та консулів жодним покаранням.

З цієї поразки римляни засвоїли важливі уроки. Легіони почали ділити на 30 маніпул по 2 центурії (сотні) кожна. Ця реорганізація полегшила ведення бойових дій у гористому Самнії. Успіх знову був на боці самнітів, але в 319 р. до н.е. Люцій Папірій Курсор здобув значну перемогу над ворогами Риму. Все-таки 314 р. до н.е. самнітська армія проникла в Кампанію і стояла під Капуєю. Наступного року перевага перейшла до римлян, а 309 р. до н.е. Папірій Курсор завдав нової сильної поразки самнітам. Вони знову запропонували мир, але їй тепер не вдалося погодити його умови. Дві римські армії вторглися до Самнію, розбили ворожу армію та взяли в полон вождя Стація Геллія і, зруштую, захопили столицю Бовіану, після чого опір самнітів припинився. Тривала боротьба завершилася новою перемогою Риму. Його союзниками стали шабельські племена та кампанські міста, а частина земель кампанців, вольсків та еквів відійшла до Риму.

Впродовж цієї боротьби проти Риму повстали й інші вороги: в 311 р. до н.е. Тарент раптово зажадав припинення війни, але римляни не звернули на це уваги. Незабаром до самнітів приєдналися етруски, і вони, жертвуючи обороною власної країни, привели в Етрурію значні сили. Але етруски не витримали й одного сильного удару, а після перемоги консула Квінта Фабія Рулліана біля Вадимонського озера в 310 р. до н.е. їх міста одне за одним уклали з Римом мирні договори. Піднімалися на допомогу самнітам і герніки, умбрські племена марсів і пелігнів, а також деякі міста колишнього Латинського союзу, але з ними римляни розправилися досить легко і суворо

покарали. Серед громадян міста Фрегелл, скажімо, в Римі було страчено відразу більше двох сотень осіб.

Війна з самнітами закінчилася в 304 р. до н.е. миром на дуже помірних умовах: самніти поступилися лише деякими невеликими округами і були прийняті до складу союзу. Римляни планували цим забезпечити собі спокій на той час, протягом якого вони сподівалися виконати завдання, абсолютно необхідне для їх подальших успіхів: остаточно підкорити племена герників, еквів, вольсків, які вже жили на території, що цілком належала Риму, але ще зберігали самостійність. Римляни негайно почали влаштовувати укріплені округ між Етрурією та Самніумом. Коли завершилося спорудження та облаштування низки фортець і вони були б'єднані хорошими дорогами, це полегшувало рух армії, а Південна Італія стала відрізана від півночі півострова. Тому об'єднання самнітської армії з етрусським або галльським військом стало неможливим і Риму набагато легше було справлятися з роз'єднаними силами своїх ворогів поодиноці.

Самніти розуміли наміри Риму і зважилися на нову спробу відвернути небезпеку, яка загрожувала їхній свободі, а також хотіли взяти реванш за поразки і тому приєдналися до антиримської коаліції етрусків і галлів. У 298 р. до н.е. вони швидким ударом на луканів домоглися того, що в цього племені влада перейшла до прихильного щодо самнітів угруповання. Потім вони залучили до союзу галлів та етрусків і, поки ще не було закінчено влаштування римських укріплень, провели свою армію в Умбрію на з'єднання із союзниками. Так розпочалася Третя Самнітська війна (298-290 рр. до н.е.). Римляни без особливих зусиль і швидко змусили луканів відмовитися від союзу із самнітами і вислати до Риму заручників. В Етрурії та Самнії військові дії мали другорядне значення, головні події мали відбутися в Умбрії, де зосереджувалася під начальством Геллія Егнація величезна армія етрусків, галлів і самнітів, що пройшли сюди повз римські фортеці. Римляни значними зусиллями виставили 60-тисячну армію під керівництвом кращих полководців Квінта Фабія Рулліана та Деція Муса. При

Сентіні, на схилах Апеннін, у 295 р. до н.е. відбулася рішуча битва. Після звернення до жерця Децій Мус особисто кинувся в бій. Він загинув, але римські воїни подвоїли свої зусилля і здобули повну перемогу. Вона коштувала життя дев'яти тисяч римських громадян, але мала й великі результати.

Коаліція проти Риму розпалася: галли відійшли на північ, а етруски в 294 р. до н.е. уклали з Римом мир. Самніти продовжували ще три роки свою героїчну, але тепер уже безнадійну боротьбу. До 290 р. до н. е. війна закінчилося розпуском Самнітської федерації, а кожна самнітська громада окремо уклала нерівноправний союз із Римом. На землях самнітів, в Апулії та Піцені було засновано римські колонії та зведені фортеці. Експансія римлян набула ще більших масштабів. Таким чином, до початку III ст. до н.е. Рим став близьким до об'єднання Апеннінського півострова в єдину державу.

Цитати

Цитати

10

1 «Історія від заснування міста»

2 «Римська історія»

3 «Загальної військової історії стародавніх часів»

4 «Історії Стародавню Грецію і Риму»

5 «в суперництві між Римом і Самнієм влада над Кампанією була ключем до остаточної перемоги»

6 «тим достовірнішою, чим більше незвичайною вона постає»

7 «2 до 1»

8 «Піпп з'явився, як би в незнайомих місцях римляни не оточили його з усіх боків. Коли ж його союзники стали через це висловлювати невдоволення, він сказав їм, що ясно бачить по самій країні, наскільки вони відрізняються від римлян: адже підлегла римлянам має всілякі дерева, і виноградники, і ріллі, і дорогий сільськогосподарський інвентар, а [землі] його друзів настільки розорені, що навіть не зрозуміти, чи були вони колись населені»

9 «звільненням сенату від влади магістратів»

10 «ніколи раніше не думали про море»

Вилучення

Вилучення

139

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D1%80%D1%83%D0%B3%D0%B0_%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BD%D1%96%D	2 джерела	0.18%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7105/math_2022_074.pdf?isAllowed=y&sequence=1		0.11%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3814/hist_2021_033.pdf?sequence=1		0.1%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7054/%D0%9B%D1%8E%D1%82%D0%B8%D0%BA%20%D0%A2.%D0%9...		0.09%
https://energy.chnu.edu.ua/media/fcbi5iwx/dyplomne-proektuvannia-2023.pdf		0.09%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3576/Semeniuk%20Anhelina_MA%20Thesis.pdf?isAllowed=y&sequence=4	4 джерела	0.08%
https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/6641/%d0%9c%d0%b8%d1%85%d0%b0%d0%bb%d1%8e%d0%ba...		0.05%
https://lubbook.org/book_743_glava_1_Tema_1_Priroda_b%C3%91%E2%80%93znesu_%C3%91%E2%80%93_ii.html	36 джерел	0.05%
http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/10663/1/Kot_GS_KR_205_2020.pdf	30 джерел	0.04%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6309/%d0%a0%d0%be%d0%bc%d0%b0%d0%bd%d1%8e%d0%ba.pdf?is...		0.04%
https://westudents.com.ua/glavy/1587-32-klasifkatsya-groshey-u-starodavnomu-rim.html		0.03%
https://ua-referat.com/?red=9783		0.03%
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B8%D1%82%D0%B2%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%B8_%D0%9B%D0%B0%D0%B2...		0.03%
https://context.reverso.net/translation/english-russian/became+the+cause+of+the+first		0.03%
https://shron1.chtyvo.org.ua/Nikolaiev_Mykola/Prosopohrafiia_politychnoi_ta_kultovoi_elity_Olvii_Pontiiskoi_V_st_do_n_e	3 джерела	0.03%
http://www.tsatu.edu.ua/nauka/wp-content/uploads/sites/49/perelik-2022-_compressed.pdf	16 джерел	0.03%
https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=883217	5 джерел	0.03%
https://vdocuments.net/-foe-f-oe-aoe-.html	6 джерел	0.03%
https://kppo.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/72/2020/01/%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B5%D1%82%D0%...	8 джерел	0.03%
http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/3984/1/Gubahova.pdf		0.03%

http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/45019/1/%d0%94%d0%b8%d1%81%d0%b5%d1%80%d1%82%d0%b0%d1%86%d1%87	0.03%
http://samzan.ru/190216	4 Джерела 0.03%
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D1%96%D0%BE%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%96%D0%B9_%D0%93%D0%B0%D0%BB%...	0.03%
http://eprints.kname.edu.ua/49956/1/2018%20196%D0%9B%206.%20%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BF%D0%BF	2 Джерела 0.03%
http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/70542	4 Джерела 0.03%
http://tipus.khpi.edu.ua/issue/download/15578/8603	0.03%
https://krs.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/1762/1/%d0%9e%d0%bc%d0%b5%d1%82%d0%b0%20%d0%9f.%d0%9e..pdf	0.03%
http://eprints.zu.edu.ua/22739/1/%D0%9C%D0%9E%D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%A0%D0%90%D0%A4%D0%98%D0%AF_%D0%...	0.03%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4198/%d0%af%d0%b2%d0%be%d1%80%d1%81%d1%8c%d0%b	3 Джерела 0.03%
Вилучення по Бібліотеці акаунту 505	
hist_2017_027.pdf ID файлу: EF-10000005884 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National Univ	8 Джерело 0.14%
Татарчук ID файлу: 1015608207 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	123 Джерело 0.11%
Квач Роман ID файлу: 1011188393 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	0.1%
Магістерська (1) ID файлу: 1015671007 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	0.09%
hist_2019_018 ID файлу: 1000092562 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	8 Джерело 0.08%
Боднар ID файлу: 1011426449 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	19 Джерело 0.07%
Мала Антанта (1) ID файлу: 1015600256 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	49 Джерело 0.07%
ibch_2023_029.pdf ID файлу: EF-100000248403 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National Univ	60 Джерело 0.06%
educ_2019_001 ID файлу: 1000066374 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	2 Джерело 0.06%
hist_2019_104 ID файлу: 1000092569 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	84 Джерело 0.06%
613_Osupenko_inoz_k_n_ost ID файлу: 1000718050 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National	4 Джерело 0.05%
Студентська робота ID файлу: 1000113004 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	0.05%

educ_2017_008.pdf	ID файлу: EF-10000002596	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	5 Джерело	0.05%
Ластюк О.	ID файлу: 1014910512	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	30 Джерело	0.04%
Тома І. магістерська	ID файлу: 1015660974	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	4 Джерело	0.04%
Студентська робота	ID файлу: 1015251001	Навчальний заклад: State University Kyiv National Economic University	8 Джерело	0.03%
educ_2019_271.pdf	ID файлу: EF-10000008454	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	7 Джерело	0.03%
Студентська робота	ID файлу: 1000111236	Навчальний заклад: Taras Shevchenko National University of Kyiv	29 Джерело	0.03%
Студентська робота	ID файлу: 1005920265	Навчальний заклад: Zaporizhzhya National University	4 Джерело	0.03%
Студентська робота	ID файлу: 1008059168	Навчальний заклад: Izmail State University of Humanities	9 Джерело	0.03%
Студентська робота	ID файлу: 8154806	Навчальний заклад: Lviv Polytechnic National University	14 Джерело	0.03%
Студентська робота	ID файлу: 1823126	Навчальний заклад: Lviv Polytechnic National University		0.03%
Студентська робота	ID файлу: 1000773999	Навчальний заклад: National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute"		0.03%
Студентська робота	ID файлу: 1006000800	Навчальний заклад: Kharkiv National Medical University	4 Джерело	0.03%
Студентська робота	ID файлу: 3513337	Навчальний заклад: Lviv Polytechnic National University	2 Джерело	0.03%
Студентська робота	ID файлу: 3268225	Навчальний заклад: National University of Life and Environmental Sciences		0.03%
educ_2020_168.pdf	ID файлу: EF-100000098653	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	25 Джерело	0.03%
Бакалаврська робота_Кушнір_2023	ID файлу: 1015245413	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University		0.03%